

Ν.Θ. ΜΠΟΥΓΑΤΟΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΣΚΕΨΗ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

«Τά μέν ἄνω μόνον Θεοῦ. Τά δέ κάτω καί ἡμῶν»
Γρηγόριος Θεολόγος

«Καί πραγμάτων ἀπεισθαι πολιτικῶν»
Ἰωάννης Χρυσόστομος

ΜΗΝΥΜΑ
ΑΘΗΝΑ 1986

Ἐκδόσεις Μήνυμα

Σόλωνος 83 τηλ.: 3623646

Κεντρική διάθεση στά βιβλιοπωλεία Μήνυμα

Ἀθήνα: Σόλωνος 83 τηλ.: 3623646

Θεσ/νίκη: Δέλλιον 6 τηλ.: 221873

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι μιά συγκέντρωση τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Κύρια πηγή εἶχα τό τρίτομο ἔργο μου «Κοινωνική Διδασκαλία Ἑλλήνων Πατέρων. Κείμενα» (τ 1-3, Ἀθήναι 1980, 1982, 1984. Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος). Παραπέμπω λοιπόν στά λήμματα του μέ τό γράμμα Λ.

Τό κείμενο αὐτό δημοσιεύτηκε χωρίς παραπομπές σάν ἐπιφυλλίδα στήν ἐφημερίδα «Ὁρθόδοξος Ἴψος», στά φύλ 651-656 (10 Μαΐου - 12 Ἰουνίου 1985) μέ τίτλο «Οἱ Ἑλληνες Πατέρες καί ἡ πολιτική ζωή». Πολλοί ἀναγνώστες ὅμως ζήτησαν ἐπίμονα νά κυκλοφορήσει σέ βιβλίο, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ καλύτερα τό ὄλικο του. Ἐτσι ἀναθεωρημένο, συμπληρωμένο καί μέ τίς σημειώσεις τό ἐκδίδω σήμερα σέ βιβλίο.

Τό θέμα τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς θεώρησης τῆς Πολιτικῆς δέν μπορούμε νά ποῦμε πῶς ὀλοκληρώνεται μέ τίς ἀποσπασματικές ρήσεις τῶν Πατέρων. Γιατί εἶναι μέν σοφές, ἀλλά εἶναι περιστασιακές καί φυσικό εἶναι νά ἀντιμετωπίζουν τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς τους. Ἀλλά ἀπό τότε μέχρι σήμερα ἔχει ἀλλάξει ριζικά ὁ τρόπος τῆς πολιτικῆς ζωῆς, σκέψης καί δράσης. Ὑπενθυμίζω μόνο μιά διαφορά: Τότε (στό Βυζάντιο) εἶχαν μάλλον κληρονομική μοναρχία, ἐνῶ τώρα ἔχουμε προεδρευομένη δημοκρατία. Τά κείμενα ὅμως τῶν Πατέρων μᾶς δίνουν τό ὀρθόδοξο πνεῦμα στό θέμα τῆς Πολιτικῆς Θεολογίας. Κι

αυτό μᾶς ἐνδιαφέρει πολύ περισσότερο ἀπ' αὐτές τίς ἴδιες τῆς ἐκφράσεις τους.

Σήμερα ἡ πολιτική ζωὴ καὶ δράση ἐκδηλώνεται μὲ μιὰ ἔμφαση. Γι' αὐτό καὶ τὸ θέμα τῆς Ὁρθόδοξης Πολιτικῆς Θεολογίας εἶναι τεράστιο καὶ «καυτό» (ὅλοι ἔχουμε ὑποχρέωση νὰ ὀδηγήσουμε τὸ Κράτος - ψηφίζουμε), ἀλλὰ δυστυχῶς ἔχει παρεξηγηθεῖ, γιατί δέν ἔχει μελετηθεῖ σοβαρά. Δέν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο στὴν ἐλληνικὴ ἐκτός ἀπὸ 2-3 μικρὲς μελέτες. Οἱ θεολόγοι ἔχουν ὑποχρέωση σήμερα νὰ ὑποδείξουν τὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ πνεῦμα (μὲ βάση βέβαια τὴν παράδοση) στὸν σύγχρονο Ἕλληνα Ὁρθόδοξο. Δύσκολο ἔργο. Πολύ δύσκολο. Ἀλλὰ ἀπαραίτητο. Τουλάχιστον ἄς ἀρχίσουμε σήμερα οἱ θεολόγοι καὶ οἱ μορφωμένοι χριστιανοὶ νὰ μελετήσουμε οἱ ἴδιοι τὸ θέμα μὲ προσοχὴ καὶ μὲ φόβο Θεοῦ. Γιατί χωρὶς μελέτη καὶ φόβο Θεοῦ ἀερολογούμε. Γιὰ τὴν ἀδιαφορία μας ἢ τὴν ἀερολογία μας ἔχουμε εὐθύνῃ καὶ στὸ Θεό καὶ στὸ λαό τοῦ Θεοῦ. Πρέπει νὰ ὀδηγήσουμε τὸν ἑαυτό μας πρῶτα καὶ τοὺς ἀδελφούς μας ἔπειτα στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ εἶναι: «Γνώσεσθε τὴν ἀλήθεια καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς».

Αὐτές οἱ σκέψεις μὲ ἀνάγκασαν νὰ ἀρχίσω νὰ ἀσχολοῦμαι μὲ τὸ θέμα αὐτό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Ο ΚΥΡΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΡΧΟΝΤΕΣ

Ι. Ο ΚΥΡΙΟΣ

Ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς Ἐκκλησίας (τοῦ Χριστιανισμοῦ) παρουσιάσθηκε τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία δηλαδή μὲ τὸ κράτος. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄτομα - οἱ χριστιανοὶ - πού ταυτόχρονα εἶναι καὶ πολίτες ἔπρεπε νὰ πάρουν μιὰ θέση στὶς σχέσεις τους, ὄχι μόνον μὲ τοὺς ἄλλους πολίτες, ἀλλὰ καὶ στὶς σχέσεις τους μὲ τὸ κράτος 1.

Στὸν ἴδιο τὸν Ἰησοῦ Χριστό ἔθεσαν τὸ πρόβλημα οἱ Σαδουκαῖοι 2. Μιὰ ἀπαραίτητη ὁμως ἀνάγκη δημιουργεῖ ἓνα δόλωμα. (Γιὰ δόλωμα, θά μοῦ πείτε. Βέβαια.) Γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ὁμως ἓνα δόλωμα, βασίζεται σὲ μιὰ ἀπαραίτητη ἀνάγκη. Τὸ δόλωμα γιὰ τὰ ζῶα βασίζεται στὴν ἀπαραίτητη ἀνάγκη τῆς διατροφῆς τους. Ἡ ἀπαραίτητη ἀνάγκη τῶν σχέσεων πολιτῶν καὶ κράτους ἦταν ἢ προϋπόθεση πού βασίστηκαν οἱ Σαδουκαῖοι γιὰ νὰ δολώσουν τὸν Κύριό μας. Θά δώσουμε τὸ φόρο ἢ θά ἀρνηθοῦμε καὶ θά τιμωρηθοῦμε;

Πῶς ἀντιμετώπισε ὁ Κύριος τὸ δόλωμα - τὸ πρόβλημα; Δέν τὸ ἀγνόησε, ἀλλὰ ἔφτασε στὴ ρίζα του καὶ τὸ ἔλυσε. Τί ζητάει τὸ κράτος; Χρήματα. Νὰ δοῦμε τὰ χρήματα. Μὰ αὐτὰ τὰ χρήματα πού ζητάει εἶναι δικά του. Δέ βλέπετε καὶ τὴν προσωπογραφία τοῦ πολιτικοῦ ἄρχοντα; Φυσικὸ λοιπὸν εἶναι νὰ τὰ ζητάει ἀφοῦ εἶναι δικά του. Δέν εἶπε: μὴ μὲ ἀνακατεύετε, ἢ ἐγὼ δέν ἔχω σχέση μ' αὐτὰ τὰ θέματα. Ἀλλὰ τοὺς ἀπέδειξε, ὅτι δίκαια ὁ Καίσαρας ζητάει

για φόρο τὰ χρήματα. «Τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καί τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ»

Ὁ Κύριος ἀσχολήθηκε ἄλλη μιὰ φορά μέ τό θέμα τοῦ φόρου Ὁ φορατζής γιά τὰ «δίδραχμα», μέ εὐγένεια ζήτησε ἀπ' τόν Πέτρο τό φόρο γιά τόν Ἰησοῦ. Ὁ Ἰησοῦς πού κατάλαβε τήν ἀπαιτήση τοῦ φορατζή λέει: «Οἱ βασιλιάδες τῆς γῆς ἀπό ποιόν πέρνουν δασμούς ἢ φόρους; Ἀπό τὰ παιδιά τους ἢ ἀπό τούς ξένους; Κι ὁ Πέτρος τοῦ λέει: Ἀπ' τούς ξένους. Κι ὁ Ἰησοῦς τοῦ εἶπε: Ἐπομένως τὰ παιδιά εἶναι ἐλεύθερα ἀπ' τό φόρο. Ἀλλά γιά νά μή τούς σκανδαλίσουμε, πηγαινε στή θάλασσα, ρίξε τό ἀγκίστρι καί πάρε τό πρῶτο ψάρι, πού θά ἀνεβεῖ ἀνοιξε τό στόμα του καί θά βρεῖς ἕνα πεντάδραχμο. Πάρτο καί δός' το γιά μένα καί γιά σένα». ³ Ἐπομένως ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ (ὁ Χριστός) δέν θά πληρώσει τό δίδραχμο γιά τό Ναό τοῦ Θεοῦ, ἀλλά γιά νά μή δημιουργήσουμε τώρα προβλήματα (σκάνδαλο), πλήρωσέ το.

Καί σέ μιὰ ἄλλη περίπτωση ἐξήγησε ὁ Κύριος μέ ἀπόλυτη σαφήνεια τή θέση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας Ὁ Πιλάτος στή «δίκη» τοῦ Χριστοῦ μέσα στά ἄλλα τοῦ εἶπε: «Δέν ξέρεις πῶς ἔχω ἐξουσία νά σέ σταυρώσω ἢ νά σ' ἀφήσω ἐλεύθερο»; ⁴ Κι ὁ Κύριος τοῦ ἀπάντησε: «Οὐκ εἶχες ἐξουσίαν οὐδεμίαν κατ' ἐμοῦ, εἰ μή ἦν σοι δεδομένον ἀνωθεν» Ἡ ἀπάντησις αὐτή τοῦ Χριστοῦ εἶναι μιὰ «πολιτική θεωρία», μιὰ «πολιτική θεολογία». Ἡ πολιτική δηλαδή ἐξουσία προέρχεται ἀπ' τό Θεό, εἶπε ὁ Κύριος.

Ἐνα ἄλλο θέμα σχετικό, πού θά φωτίσει καλύτερα τήν «πολιτική θεολογία» τοῦ Κυρίου εἶναι ἡ «βασιλεία τοῦ Θεοῦ», ὅπως συνήθως ὀνομάζεται ἡ Ἐκκλησία. Τό θέμα τῆς «Βασιλείας τοῦ Θεοῦ» εἶναι μεγάλο ⁵ Ἐδῶ θά ἀναφέρω μόνο ὅ,τι ἔχει ἄμεση σχέση μέ τό θέμα μου.

Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός στέλνει τούς Ἀποστόλους νά κηρυ-

ξουν λέγοντας: «ἤγγικεν ἡ Βασιλεία τῶν οὐρανῶν». Ἄλλοῦ τοῦς συνιστᾷ: «Ζητεῖτε πρῶτον τήν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ». Καί στήν Κυριακή Προσευχῇ ἕνα ἀπ' τὰ πρῶτα αἰτήματα πρὸς τόν Πατέρα εἶναι τό «Ἐλθέτω ἡ Βασιλεία σου» ⁶.

Κι ὅταν τόν ρώτησαν οἱ Φαρισαῖοι γιά τή βασιλεία τοῦ Θεοῦ τοῦς εἶπε «ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντός ὑμῶν ἐστίν» ⁷, δηλαδή ἐγώ εἶμαι ὁ ἀρχηγός, ἡ βάση καί ἡ πηγή τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Κι ὁ ληστής στό σταυρό τόν παρακάλεσε: «μνήσθητί μου Κύριε, ὅταν ἔλθης ἐν τῇ βασιλείᾳ σου» ⁸, δηλαδή ὅταν ἔρθεις θριαμβευτής. Αὐτά γιά τήν «Βασιλεία τοῦ Θεοῦ».

Ἐχουμε ὅμως καί τήν ἐπίγεια βασιλεία, τήν πολιτική ἐξουσία. Λοιπόν δύο φορές ὁ Χριστός ἀρνήθηκε νά γίνει ἐπίγειος βασιλιάς. Τή μιὰ: Ὅταν ὁ διάβολος τόν νόμισε γιά ἄνθρωπο, ἄρχισε νά τόν «πειράζει». Ὁ δεύτερος πειρασμός ἦταν: «Τόν ἀνέβασε σ' ἕνα ψηλό βουνό καί τοῦ ἔδειξε, γιά μιὰ στιγμή, ὅλα τὰ βασίλεια τῆς οἰκουμένης, καί τοῦ εἶπε: Θά σοῦ δώσω ὅλη αὐτή τήν ἐξουσία καί τή δόξα. Ἄν λοιπόν μέ προσκυνήσεις ὅλα θά εἶναι δικά σου». Ἀλλά ὁ Κύριος τοῦ ἀπάντησε: «Ὑπαγε ὀπίσω μου Σατανά», γιατί «Κύριον τόν Θεόν σου προσκυνήσεις καί αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις» ⁹. Ἡ ἄλλη φορά, πού ἀρνήθηκε τήν ἐπίγεια βασιλεία: Μετά τό θαῦμα τοῦ χορτασμοῦ τῶν πέντε χιλιάδων ἀνθρώπων ὁ λαός ἐνθουσιασμένος μέ τίς ὕλικές δωρεές τοῦ Χριστοῦ ἤθελε νά τόν κάνει βασιλιά του. Ἀλλά «ὁ Ἰησοῦς ἐπειδή ἀντελήφθηκε πῶς ἐπρόκειτο νά ἔλθουν καί νά τόν ἀρπάξουν, γιά νά τόν κάνουν βασιλιά, ἔφυγε πάλι στό ὄρος μόνος» ¹⁰.

Ὁ Κύριος ἀναφέρθηκε ἀκόμη καί στήν πολιτική ἐξουσία μέ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ἔερετε πῶς ἐκεῖνοι πού θεωροῦνται ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν, τὰ καταδυναστεύουν, καί οἱ

μεγάλοι άνδρες τά καταπιέζουν. Μεταξύ σας όμως δέν θά συμβεί τό ίδιο. Άλλά εκείνος πού θέλει νά είναι μέγας μεταξύ σας, θά είναι υπηρέτης σας, κι εκείνος πού θέλει νά είναι μεταξύ σας πρώτος, θά είναι δούλος όλων» 11. Σέ άλλη περίπτωση είπε γιά τόν Ήρώδη (τό βασιλιά τής Ίουδαίας): «νά πήτε σ' αὐτή τήν άλεποῦ» κ.λ.π. 12, δηλαδή τόν χαρακτήρισε κατεργάρη, κι όχι άπλῶς «καταπιεστή».

Στά τρία τελευταία σημεῖα πού ανέφερα (πειρασμός, χαρακτηρισμός άρχόντων και χαρακτηρισμός τοῦ Ήρώδη) παρουσιάζει ὁ Κύριος τήν έξουσία σάν καταπιεστική, πονηρή και δούλη τοῦ κακοῦ (Σατανᾶ).

Ὁ Κύριος στήν συνομιλία Του μέ τόν Πιλάτο κάνει σαφή διάκριση τής «Βασιλείας τοῦ Θεοῦ» και τής κοσμικής βασιλείας. Ὅταν δηλαδή ὁ Πιλάτος τόν ρώτησε αν είναι ὁ βασιλιάς τῶν Ίουδαίων ὁ Κύριος τοῦ άπάντησε: «ή βασιλεία ή ἐμή οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» 13. Δηλαδή δέν άρνήθηκε ὅτι είναι βασιλιάς, αλλά σέ κάποιο αλλοιώτικο βασίλειο.

Μιά λεπτομέρεια ακόμη άπ' τή ζωή τοῦ Χριστοῦ μᾶς ενδιαφέρει γιά τό θέμα μας: Γιά τή «Βία», πού είναι χαρακτηριστικό στοιχείο τής πολιτικής έξουσίας. Ὁ Πέτρος μόλις ἐπρόκειτο νά συλλάβουν τόν Κύριο, μέ ένα μαχαίρι ἔκοψε τό αὐτί τοῦ Μάλχου. Μέ αὐτή τήν άφορμή είπε ὁ Κύριος στόν Πέτρο: «Νομίζεις πῶς δέν μπορῶ νά παρακαλέσω τόν Πατέρα μου και νά θάλει άμέσως στή διάθεσή μου περισσότερες άπό δώδεκα λεγεῶνες άγγέλων;» 14. Ἐπομένως ὁ Κύριος άνέχεται τή χρήση τής βίας στήν πολιτική έξουσία.

Νά συνοψίσουμε τώρα τήν «πολιτική θεολογία» (πολιτική διδασκαλία) τοῦ Κυρίου: 1) Ὁ Χριστός είναι βασιλιάς σέ μία δική Του βασιλεία, τή «Βασιλεία τοῦ Θεοῦ»

(τήν Ἐκκλησία). Αὐτή είναι αλλοιώτικη άπ' τίς άλλες επίγειες «βασιλείες» - πολιτικές έξουσίες. 2) Οἱ χριστιανοί είναι μέλη τής «βασιλείας τοῦ Θεοῦ» - τής Ἐκκλησίας και ἐπιδιώκουν τήν επικράτησή της στή γή. 3) Ὁ Θεός ἔδωσε, παράλληλα μέ τήν Ἐκκλησία, και τίς επίγειες πολιτικές έξουσίες. 4) Οἱ πιστοί ἔχουν ὀρισμένες (οἰκονομικές) ὑποχρεώσεις πρὸς τίς πολιτικές έξουσίες, πού ὀφείλουν νά ἔκτελέσουν. 5) Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος άπέφυγε νά άποκτήσει πολιτική έξουσία. 6) Ὁ Κύριος ἐπεσήμανε τίς «καταδυναστεύσεις» και «καταπιέσεις» άπ' τοῦς πολιτικούς άρχοντες και ακόμη τήν πονηριά τους. 7) Παρ' ὄλες τίς κακιές περιπτώσεις πού αναφέρει ὁ ἴδιος, άνέχεται τήν άσκηση τής πολιτικής έξουσίας, ἔστω και αν φθάνει μέχρι και τή βία.

Αὐτή είναι ή διδασκαλία γιά τήν πολιτική έξουσία (ή «πολιτική θεολογία» Του), πού ἐμεῖς οὔτε νά τήν άρνηθοῦμε, οὔτε νά τήν άγνοήσουμε μποροῦμε. Αὐτή είναι ή βάση τής θεολογίας τής πολιτικής, πού τήν ανέπτυξαν και τή συμπλήρωσαν οἱ Ἀπόστολοι και οἱ Πατέρες τής Ἐκκλησίας.

2. Ο ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Πρὶν το Χριστό ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος κήρυξε τή μετάνοια. Δύο σημεῖα άπ' τό κήρυγμά του αναφέρονται στή ζωή τῶν πολιτικῶν άρχόντων.

Ἡ αὐστηρή και δημόσια κριτική τής ζωής τοῦ βασιλιά Ἁρώδη και τής γυναίκας του Ἁρωδιάδας, όχι μόνο ἔγινε γνωστή σέ ὄλους, αλλά ἔγινε ή αἰτία νά φονευθεῖ 15. Πάλι ὅταν τόν ρώτησαν οἱ στρατιωτικοί - άστυνομικοί: πῶς νά ἐκδηλώσουν τή μετάνοιά τους, τοῦς άπάντησε: «Κανένα νά μήν ἐκθιάσετε («διασειστήτε»), οὔτε νά συκοφαντήσετε κανένα, αλλά νά ἀρκεῖσθε στό μισθό σας» 16. Δηλαδή νά μήν κάνουν κατάχρηση τής έξουσίας τους.

Ὡστε ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἔκανε δημόσια κριτική τῆς ζωῆς τῶν δημοσίων ἀνδρῶν - πολιτικῶν καί τοὺς ὄρισε μέ ἀσθηρότητα νά μὴν κάνουν κατάχρηση τῆς ἐξουσίας τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Π «Ο ΚΥΡΙΟΣ ΕΓΓΥΣ»

Στους δύο μισοὶ πρώτους αἰῶνες περίπου, ἡ Ἐκκλησία εἶχε μεγάλη ἐπίδραση ἀπὸ τὴ σκέψη: «ὁ Κύριος ἐγγύς»¹. Δηλαδή πίστευαν ὅτι σύντομα θά ἔρθει ἡ Δευτέρα Παρουσία. Αὐτὴ ἡ σκέψη ἐπηρέασε τοὺς χριστιανούς καί στίς σχέσεις τους μέ τὴν πολιτεία.

Ὁ Κύριος εἶχε πεῖ: «Ὁδὸ μὴ παρέλθει ἡ γενεὰ αὕτη, μέχρις οὗ ταῦτα πάντα γένηται» καί «ὡπάρχουν μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς, πού στέκονται ἐδῶ, πού δέ θά γευθοῦν τὸ θάνατο, ἕως ὅτου δοῦν τὴ βασιλεία τοῦ θεοῦ νά ἔρχεται μέ δύναμη»². Πί ἀκριβῶς ἐννοοῦσε ὁ Χριστός μέ τὰ λόγια αὐτά, δέν τό ξέρουμε. Αὐτές τίς ἐκφράσεις Του ὅμως τίς ἐπέτεινε ἡ ἰδέα ὅτι ἡ Δευτέρα Παρουσία θά ἔρθει ξαφνικά - «ὡς κλέπτῃς ἐν νυκτί»³. Ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν δύο ἔδινε τὴν ἐντύπωση πῶς τώρα θά ἔρθει ἡ Δευτέρα Παρουσία. Ἔτσι δημιουργήθηκαν οἱ «ἐνθουσιαστικὲς τάσεις»⁴ στοὺς χριστιανούς καί ἀδιαφόρησαν γιὰ τὴν ὑπάρχουσα ἐγκόσμια κατάσταση τους, κι ἐπομένως γιὰ τίς σχέσεις τους μέ τὴν πολιτεία. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ἔκανε ὁ Χριστός, οἱ πρώτοι χριστιανοὶ δέν πῆραν θέση στὰ πολιτικά θέματα. Προσπαθοῦσαν νά ζήσουν ὅσο τό δυνατόν καλά μέσα σ' αὐτόν τόν κόσμο μέ τίς πολλές κακίες, γιατί ἀπὸ στιγμή μὴ σέ στιγμή θά ἔρθει ὁ Κύριος «ἐν δυνάμει»⁵.

Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος λέει: οἱ χριστιανοὶ νά ζοῦν τώρα σάν ξένοι καί περαστικοὶ σ' αὐτὴ τὴ γῆ - «ὡς παροίκους καί παρεπιδήμους»⁶. «Γιατί δέν ἔχουμε (ἐξηγεῖ ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή 13,14) ἐδῶ μόνιμη πόλη - πολιτεία, ἀλλὰ λαχταροῦμε τὴ μέλλουσα».

Ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος μᾶς βοηθάει νά προσέξουμε τήν αἰτία αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως τῶν χριστιανῶν. Νά ὑποτασσώμαστε στόν πολιτικό ἄρχοντα, «γιά νά μή δώσουμε ἀφορμή σ' αὐτούς πού ζητοῦν νά βροῦν κάποια κατηγορία ἐναντίον μας»⁷.

Καί τό δεύτερο αἶωνα ἕνας χριστιανός γράφει: οἱ χριστιανοί «κατοικοῦν στίς πατρίδες τους, ἀλλά σάν περαστικοί (ἐπισκέπτες). Σάν πολῖτες μετέχουν σέ ὄλα. Καί ὄλα τά κακά τά ὑπομένουν σάν ξένοι. Κάθε ξένος τόπος εἶναι γι' αὐτούς σάν τήν πατρίδα τους. Γι' αὐτούς ἡ πατρίδα τους εἶναι σάν μιά ξένη χώρα»⁸.

Καί ἐνῶ στήν ἐπίγεια πολιτεία εἶναι σάν ξένοι, εἶναι συμπολίτες μέ τούς ἁγίους καί οἰκιακοί (ἔχουν οἰκιότητα - εἶναι σπιτικοί) μέ τό Θεό «στή δική Του Πολιτεία, τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ», ὅπως γράφει ὁ Παῦλος⁹. Ἐπειδή εἶναι «βασιλεῖον ἱεράτευμα» καί «ἅγιο ἔθνος»¹⁰. Κι ἀκόμη «θά βασιλεύσουν ἐπάνω στή γῆ»¹¹. Ἔτσι θά δημιουργηθεῖ «ἕνας καινούργιος οὐρανός καί μιά καινούργια γῆ»¹². Ἀλλά καί τώρα «παρουσιάζουν τήν κατάστασι τῆς δικῆς τους πολιτείας ἀξιοθαύμαστη καί ἀληθινά ἀσυνήθιστη»¹³.

Καί πραγματικά εἶχαν δημιουργήσει μιά κοινωνία μέ οἰκογενειακή ἀγάπη. Γι' αὐτό καί τίς τακτικότερες συνειστιάσεις τους τίς ὀνόμαζαν «Ἀγάπες». Ἡ οἰκογενειακή τους αὐτή ἀγάπη ἔφθασε ὥστε στά Ἱεροσόλυμα νά ζοῦν ὄλοι οἱ χριστιανοί μέ σχετική καί προαιρετική «κοινωνικημοσύνη»¹⁴. Ἡ ἀγάπη λοιπόν εἶναι τό καινούργιο στοιχεῖο, πού ἔφερε ὁ χριστιανισμός στίς κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἐπομένως καί στίς σχέσεις μεταξύ τῶν μελῶν τῆς Πολιτείας.

Καί βέβαια «νά μή συμμορφώνεσθε μέ τό πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλά νά μεταμορφωνόσαστε μέ τό ἀνα-

καινισμένο πνεῦμα σας, ὥστε νά διακρίνετε ποιό εἶναι τό θέλημα τοῦ Θεοῦ, καί ποιό εἶναι τό καλό, τό εὐάρεστο καί τό τέλειο», ἔλεγε ὁ Παῦλος¹⁵. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ ἀνθύπατος Σέργιος Παῦλος στήν Κύπρο ἔγινε χριστιανός, δέν τοῦ εἶπε ὁ Ἀπόστολος νά ἐγκαταλείψει τό πολιτικό του ἀξίωμα¹⁶, ἀλλά νά ἀνακαινιστεῖ πνευματικά. Δηλαδή ἐφάρμοσε «τό θέλημα τοῦ Θεοῦ», πού ὁ Χριστός τό διατύπωσε στήν ἀρχιερατική Του προσευχή: «δέν σέ παρακαλῶ (Πατέρα μου) νά πάρεις τούς χριστιανούς ἀπ' τόν κόσμο, ἀλλά νά τούς φυλάξεις ἀπό τόν πονηρό»¹⁷.

Μποροῦμε τώρα νά δώσουμε τό γενικό χαρακτηριστικό γιά τή θέση πού εἶχαν οἱ χριστιανοί στόν κόσμο - μέσα στήν πολιτεία. «Μέ λίγα λόγια μποροῦμε νά ποῦμε: ὅποια θέση ἔχει ἡ ψυχή στό σῶμα, τήν ἴδια θέση ἔχουν οἱ χριστιανοί στόν κόσμο»¹⁸. Γιατί «δέν εἶναι ἀπό τοῦτο τόν κόσμο ἡ βασιλεία Μου», εἶπε ὁ Χριστός¹⁹. Εἶναι κάτι διαφορετικό.

Εἰδικά γιά τή συμπεριφορά τῶν χριστιανῶν πρὸς τίς πολιτικές ἐξουσίες ἔχουμε τή σαφῆ ἔκφραση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Πάσα ψυχή ἐξουσίας ὑπερεχούσης ὑποτασσέσθω»²⁰. Καταχωρίζω σέ μετάφραση καί τά τρία σχετικά κείμενα, τοῦ Παύλου, τοῦ Πέτρου καί τῆς Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολῆς, πού εἶναι βασικά, «πολιτικά» κείμενα, δηλαδή καί γιά τό θέμα μᾶς.

Ὁ Παῦλος²¹: «Ἄς ὑποτάσσεται ὁ καθένας στίς ἀνώτερες πολιτικές ἐξουσίες, γιατί δέν ὑπάρχει πολιτική ἐξουσία παρά ἀπό τό Θεό. Καί οἱ ἐξουσίες πού ὑπάρχουν ἔχουν ταχθεῖ ἀπ' τό Θεό. Ὡστε ἐκεῖνος πού ἀντιτάσσεται στήν πολιτική ἐξουσία, ἀντιτάσσεται στή διαταγή τοῦ Θεοῦ. Κι ἐκεῖνοι πού ἀντιτάθηκαν θά κατακριθοῦν. Γιατί ὁ πολιτικός ἄρχοντας δέν φέρνει μαζί του τό μαχαίρι, χωρίς λόγο, ἀλλά γιατί εἶναι ὄργανο τοῦ Θεοῦ, γιά τό

καλό σου. Ἄν ὅμως κάνεις τό κακό, τότε νά φοβάσαι. Γιατί ὁ πολιτικός ἄρχοντας δέν φέρνει μαζί του τό μαχαίρι χωρίς λόγο, ἀλλά γιατί εἶναι ὄργανο τοῦ Θεοῦ - ἐκδικητής τῆς ὀργῆς του ἐναντίον ἐκείνου πού κάνει τό κακό. Γι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη νά ἔχετε ὑποταγή ὄχι μόνο ἀπό τό φόβο τῆς ὀργῆς του, ἀλλά καί γιά λόγους τῆς δικῆς σας συνειδήσεως. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού πληρώνετε τοὺς φόρους στοὺς πολιτικούς ἄρχοντας, γιατί οἱ πολιτικές ἀρχές εἶναι ὑπηρετές τοῦ Θεοῦ - ἀφοσιωμένοι σ' αὐτό ἀκριβῶς τό ἔργο. Λοιπὸν νά ἀποδώσετε σ' ὅλους ὅ,τι τοὺς ὀφείλετε: Φόρο σ' ἐκεῖνον πού ὀφείλεται ὁ φόρος. Δασμὸ σ' ἐκεῖνον πού ὀφείλεται ὁ δασμὸς. Σεβασμὸ σ' ἐκεῖνον πού ὀφείλεται ὁ σεβασμὸς. Τιμὴ σ' ἐκεῖνον πού ὀφείλεται ἡ τιμὴ».

Ὁ Πέτρος ²²: «Νά ὑποταχθῆτε στὴν ἀνθρώπινη πολιτική ἐξουσία γιά χάρι τοῦ Κυρίου. Εἴτε πρόκειται γιά τό βασιλιά, ὡς τὸν ἀνώτερο ἄρχοντα, εἴτε γιά πολιτικούς διοικητές, σάν ἀπεσταλμένους ἀπ' αὐτόν γιά τιμωρία ἐκείνων πού κάνουν τό κακό καί γιά τὸν ἔπαινο ἐκείνων πού κάνουν τό καλό. Γιατί αὐτό εἶναι τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ: Νά ἀποστομῶντε μέ τίς καλές σας πράξεις τὴν ἀγνοία τῶν ἀνόητων ἀνθρώπων».

Ἡ πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή ²³: «Νά ὑπακούετε καί νά ὑποτάσσεσθε στοὺς προϊσταμένους σας, γιατί αὐτοὶ ἀγρυπνοῦν γιά τίς ψυχές σας, σάν ἄνθρωποι πού θά δώσουν λόγο γιά σᾶς. Ἄς κάνουν αὐτό μέ χαρά κι ὄχι ἀναστεναγζοντες, πρᾶγμα πού δέν θά ἦταν πρὸς τό συμφέρον σας».

Τὰ τρία αὐτά κείμενα τῶν Ἀποστόλων Παύλου, Πέτρου καί τῆς Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολῆς, πού εἶναι κείμενα «πολιτικῆς θεολογίας», μᾶς διδάσκουν τὰ ἑξῆς: 1) Ὑποταγὴ στοὺς πολιτικούς ἄρχοντας. Τὸ ἐπαναλαμβάνουν στὴν περίοδο αὐτὴ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἄ.χ.

ὁ Κλήμης ὁ Ρώμης ²⁴, ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας ²⁵ καί ἄλλοι ²⁶. Πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε πὼς καί ἡ Παλαιὰ Διαθήκη τό ἴδιο διδάσκει ²⁷. 2) Ὁ χριστιανὸς πρέπει νά ὑποτάσσεται στοὺς ἄρχοντας κυρίως διὰ λόγους συνειδήσεως κι ὄχι ἀπό φόβο (Παῦλος). 3) Γιατί ἡ ἐξουσία ἔχει δοθεῖ ἀπ' τὸ Θεό. Αὐτό τό ἐπαναλαμβάνουν τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ Πατέρες. Ἄ.χ. ὁ Κλήμης ὁ Ρώμης καί ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας ²⁸. Θυμίζω τό «ἐν χειρὶ Κυρίου ἐξουσία τῆς γῆς» τῆς Π. Διαθήκης ²⁹ καί τὰ λόγια τοῦ Κυρίου στὸν Πιλάτο ³⁰, πού ἀνέφερα πρὸς πάνω. 4) Σκοπὸς τῆς ἐξουσίας εἶναι: νά κρίνει μέ δικαιοσύνη τοὺς πολῖτες (Πέτρος). Ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας ³¹ ἄ.χ. τό ἐπαναλαμβάνει. Καί αὐτό «γιά νά ζήσουμε ἡμεῖς ἕναν ἡρεμο καί ἡσυχο βίον», ὅπως εἶπε ὁ Παῦλος ³². 5) Δηλαδή ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι ὄργανο τοῦ Θεοῦ καί ὑπηρετεῖ τὸ Θεῖο σχέδιο γιά τὸν κόσμον (Παῦλος), γι' αὐτό πληρώνουμε τοὺς φόρους. 6) Ὅποιος λοιπὸν εἶναι ἀντίθετος στὴν πολιτικὴ ἐξουσία, εἶναι ἀντίθετος στοῦ θέλημα τοῦ Θεοῦ. 7) Ὁ ἄρχοντας μέ χαρά νά ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά του, κι ὄχι μέ ἀναστεναγμὸ (Πρὸς Ἑβραίους). 8) Εἰδικὰ γιά τὸ φόβο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας: οἱ καλοὶ δέν πρέπει νά φοβοῦνται, ἐνῶ οἱ κακοὶ εἶναι φυσικό νά φοβοῦνται, γιατί θά τιμωρηθοῦν ἀπ' τὴν πολιτικὴ ἐξουσία γιά τὰ κακά τους ἔργα (Παῦλος). 9) Καί τῆ βία (τό μαχαίρι) ὁ Παῦλος τὴν ἀνέχεται στὴν πολιτικὴ ἐξουσία, ὅπως εἶδαμε καί τὸ Χριστό νά τὴν ἀνέχεται.

Οἱ Πατέρες αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο προσθέτουν: 1) Τοὺς ἄρχοντας μόνο θά τοὺς τιμᾶται καί δέν θά τοὺς προσκυνᾶται, γιατί δέν εἶναι Θεοὶ ἀλλὰ ἄνθρωποι ³³. 2) Νά προσευχόμαστε γιά τοὺς ἄρχοντας ³⁴. Αὐτό εἶναι μιὰ συνέπεια τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου, πού εἶπε νά προσευχόμαστε γιά ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καί γι' αὐτοὺς τοὺς ἔχθρους μας. Καί ὁ Παῦλος ³⁵ νά προσευχόμαστε «ὑπὲρ

βασιλέων. », μᾶς εἶπε. 3) Ἄν ὁμοῦς οἱ πολιτικοὶ νόμοι μᾶς ζητοῦν ἀντίθετα ἀπ' τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, τότε μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς μας νὰ μὴ τὰ ἐφαρμόζουμε ³⁶ Ἐδῶ ἐφαρμόζεται τὸ ἀποστολικὸ «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» ³⁷ 4) Προσέχουν ἀκόμη τίς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν στὶς διάφορες πολιτικὲς νομοθεσίαις ³⁸ ³⁹.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΤΑ ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Δυόμιση περίπου αἰῶνες μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς Ἐκκλησίας οἱ σχέσεις τῶν χριστιανῶν μὲ τὸ κράτος ἄλλαξαν ἐντελῶς ¹. Πρὶν τὸ κράτος καταδίκαζε τοὺς χριστιανούς καὶ τοὺς τιμωροῦσε (μὲ βασανιστήρια τοὺς σκότωνε) μόνο καὶ μόνο γιατί ἦταν χριστιανοί. Τώρα, ὄχι μόνο δὲν τοὺς τιμωρεῖ, ἀλλὰ ἀκριβῶς γιατί εἶναι χριστιανοί, τοὺς προτιμᾷει στὶς διάφορες κρατικὲς (πολιτικὲς) ὑπηρεσίαις καὶ μάλιστα στὶς πῶ ἐμπιστευτικὲς ². Καὶ στὴν περίοδο, αὐτὴ μέχρι τὴν Τουρκοκρατία, (ἀς τὴν ποῦμε γενικὰ) Βυζαντινὴ περίοδο ὑπάρχει κάποια «πολιτικὴ θεολογία». Τώρα ἡ «πολιτικὴ θεολογία» ἦταν ἀναπτυγμένη καὶ προσαρμοσμένη στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, στὰ πολιτικὰ προβλήματα τῆς νέας ἐποχῆς.

Μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στὸ Βυζάντιο θὰ ἀσχοληθοῦμε, γιατί αὐτὴ πρὸ πάντων μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπὸ Ὁρθόδοξη ἄποψη.

Ι ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ βλέπουμε πὼς οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀδιαφόρησαν γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ - γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἄν καὶ θὰ εἶχαν μιά δικαιολογία, ἂν σιωποῦσαν. Δὲν ἦταν δημοκρατία γιὰ νὰ εἶναι ὑπεύθυνος ὁ κάθε πολίτης, ἀλλὰ ἦταν μοναρχία καὶ

φυσικά θεωρείται ανεύθυνος ο πολίτης. Και όμως ανέπτυξαν την «πολιτική τους θεολογία» αρκετοί και εκλεκτοί Πατέρες. Αναφέρω τους σπουδαιότερους χρονολογικά:

1) Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας (+339 μ.Χ.), πού «διαμόρφωσε τή σκέψη τοῦ μέλλοντος: στή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καί στό ρόλο τοῦ χριστιανοῦ αὐτοκράτορα» (2^α)¹ Εἰδικά μᾶς ἐνδιαφέρουν τά ἔργα του: «Εἰς τόν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου βασιλέως» καί «Βασιλέως Κωνσταντίνου, Λόγος» καί «Εἰς Κωνσταντίνον τόν Βασιλέα τριακονταετηρικός»³ 2) Ὁ ὄσιος ἐπίσκοπος Κορδοῦης (+357 ἢ 358) ἔγραψε ἐπιστολή στόν Κωνσταντῖνο, τό γινώ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, καί σχολιάζει τήν ἐκκλησιαστική του πολιτική. 3) Ὁ Μ. Βασίλειος (+379) καί μόνο μέ τή συμπεριφορά του πρός τό Μόδεστο παρουσιάζεται ὄχι μόνο νά ἔχει μιᾶ «πολιτική θεολογία», ἀλλά καί νά δρᾷ πολιτικά (πνευματική ἀντίσταση - ἠθική ἀντίσταση)^(3^α) 4) Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός ἢ Θεολόγος (+389) στήν κριτική του γιά τοὺς πολιτικούς νόμους⁴ καί στό λόγο «Πρός τοὺς πολιτευομένους Ναζιανζοῦ» παρουσιάζει προπάντων στήν «πολιτική του θεολογία». 5) Γιά τόν Ἰωάννη τό Χρυσόστομο (+417) θά ἀναφέρω μόνο δύο στοιχεῖα γιά τήν πολιτική του θεολογία: Τή θαυμάσια ἐρμηνεῖα τοῦ βασικοῦ χωρίου Ρωμ. 13,1⁵ καί τόν «Περί κενοδοξίας» λόγο του. 6) Γιά τόν Συνέσιο Πτολεμαῖδος (+414) ἀναφέρω τό εἰδικό ἔργο του γιά τήν πολιτική θεολογία: «Περί βασιλείας». 7) Ἀπ' τόν Ἀκάκιο ἐπίσκοπο Ἀμίδης (+ Α' μισό Ε' αἰώνα) θυμίζω τή χριστιανική του δράση, πού εἶναι καί πολιτική πράξη: Ἀγόρασε ὄσους ἐχθροὺς αἰχμαλώτησαν οἱ Βυζαντινοί καί τοὺς ἐλευθέρωσε⁶. 8) Γιά τόν Ἰσιδώρο Πηλουσιώτη⁷ (+435) ἔχουμε τίς θαυμάσιες ἐπιστολές του, πού βρίσκουμε τήν πολιτική του θεολογία⁸. 9) Ὁ ἐκκλησιαστικός ἱστορικός Σωκράτης (540±) στήν «Ἐκκλησιαστική ἱστορία» του μαζί μέ τά ἐκκλησιαστικά, ἀσχολεῖται καί μέ τά πολιτικά γεγονό-

τα, γιά τό λόγο πού ἀναφέρει στό Προοίμιο τοῦ 5ου κεφαλαίου⁹: Συνήθως (λέει) οἱ δυσκολίες στήν Ἐκκλησία καί τήν Πολιτεία συμπίπτουν τά ἴδια χρόνια. Ἄλλοτε όμως προηγούνται τά ἐκκλησιαστικά κι ἄλλοτε τά πολιτικά. 11) Καί ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου (+458) ἐρμηνεύει καί ἀναπτύσσει τό χωρίο Ρωμ. 13,1 ἐξ¹⁰. 12) Ὁ διάκονος Ἀγαπητός (+ Α' μισό Στ' αἰώνα) πού ἦταν δάσκαλος τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔγραψε ἓνα ὀλόκληρο βιβλίο «Ἐκθεσις Κεφαλαίων Παραινετικῶν», πού ἀσχολεῖται μέ τά καθήκοντα τοῦ πολιτικοῦ ἄρχοντα, δηλαδή πολιτική θεολογία¹¹. 13) Τό παράδειγμα όμως τοῦ ὄσιου Γρηγόριου (Γρηγόριου) ἐπισκόπου Τάφρων (+ΣΤ αἰώνα)¹² εἶναι χαρακτηριστικό. Ὁ Γρηγόριος συνέταξε ὁ ἴδιος (ἢ ἐνέπνευσε) τοὺς νόμους τοῦ κράτους τῶν Ὀμηριτῶν. Δηλαδή ἔδρασε (νομοθέτησε) πολιτικά σάν χριστιανός ἡγέτης. 14) Ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής (+662) σέ μερικές ἐπιστολές του ἀσχολεῖται μέ τήν πολιτική Θεολογία. Λ.χ. ἡ 10^η ἔχει τίτλο «Περί ἀγαθοῦ Βασιλέως»¹³. 15) Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (+749) ἀσχολεῖται μέ τοὺς πολιτικούς ἄρχοντες γενικά καί στή σχέση τους μέ τήν Ἐκκλησία¹⁴. 16) Ὁ Μέγας Φώπιος (+893) ἔγραψε μιᾶ ἐπιστολή, τήν 6^η, ὀλόκληρο σύγγραμμα, μέ τόν τίτλο «Τί ἐστὶ ἔργον ἄρχοντος», πού τήν ἔστειλε στό πνευματικό του παιδί ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ - Βόγορη¹⁵. Στήν ἐπιστολή πάλι 202^η κάνει λόγο γιά τήν κατάχρηση ἐξουσίας ἀπ' τόν πολιτικό ἄρχοντα¹⁶. 17) Ὁ πατριάρχης Νικόλαος Α' ὁ Μυστικός (+925) σέ τέσσερα σημεῖα στίς ἐπιστολές του ἀσχολεῖται μέ τήν πολιτική ἐξουσία ἢ τόν πολιτικό ἄρχοντα¹⁷. 18) Ὁ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος (+1022) ἀναφέρεται στίς σχέσεις τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων¹⁸. 19) Καί ὁ Κύριλλος ὁ Φιλεώτης (+1110) ἀσχολεῖται μέ τόν ἔλεγχο τοῦ πολιτικοῦ ἄρχοντα¹⁹. 20) Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης (+1272) ἔγραψε δύο ἔργα πολιτικῆς θεολογίας: «Ὅποιον

δεῖ εἶναι τό βασιλέα» καί «Λόγος ὡς ἐστάλη τῷ βασιλεῖ, βασιλικός κληθεῖς ἀνδριάς»²⁰. 22) Ὁ Νικόλαος ὁ Καθάσιλας (+1371) ἀσχολεῖται μέ τήν οἰκονομική πολιτική στά ἔργα του: «Τῆ εὐσεβεστάτῃ Αὐγούστῃ» καί «Πρός τοὺς ἐν ἐξουσίαις»²¹.

Δέν εἶναι μόνον οἱ Θεολόγοι πού ἀσχολήθηκαν σάν ἄτομα, πού πολλοί ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ἅγιοι. Καί οἱ Σύνοδοι ἀσχολήθηκαν, περιστασιακά, μέ μερικά θέματα πολιτικῆς θεολογίας, ἢ εἰδικά κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ἀναφέρω μόνο δύο. Ἡ Σύνοδος τῆς Καρθαγένης (418 ἢ 419 μ.Χ.) στὸν 75ο Κανόνα της ζητάει ἀπ' τήν πολιτική ἐξουσία βοήθεια γιά νά ἐφαρμώσει μιὰ οἰκονομική πολιτική, ἢ ὅπως θά λέγαμε σήμερα μιὰ ἐργατική πολιτική²² καί στὸν Κανόνα 104ο ὀρίζει τοὺς ὄρους τῆς συνεργασίας τῶν κληρικῶν μέ τοὺς πολιτικούς ἄρχοντες γιά τήν κυβερνητική πολιτική²³. Ἡ Δ' Οἰκουμενική Σύνοδος (451) μ.Χ. στὸν 7ο Κανόνα προχωρεῖ στό θέμα τῆς συνεργασίας καί ἀπαγορεύει στοὺς κληρικούς νά γίνονται πολιτικοὶ ἄρχοντες²⁴.

Θέλω νά παρατηρήσω πῶς θεολόγοι ὄλων τῶν ψυχολογικῶν καί θεωρητικῶν τάσεων ἀσχολοῦνται μέ τήν πολιτική θεολογία. Ἀσχολοῦνται δηλαδή ἐνεργά καί πρακτικά, κι ὅσοι θεολόγοι χαρακτηρίζονται σάν «μυστικοί» καί σάν «ἡσυχαστές» καί ἀναπτύσσουν τήν ἀποφατική θεολογία. Ἀ.χ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Μάξιμος Ὁμολογητής καί Νικόλαος Καθάσιλας.

Νά δοῦμε τώρα τά σημεῖα τῆς πολιτικῆς θεολογίας πού ἀνάπτυξαν αὐτὴ τήν ἐποχὴ, τῆ Βυζαντινῆ. Θά παρουσιάσουμε λοιπόν τὴ σκέψη τῶν Ἑλλήνων Πατέρων γιά τήν πολιτική ἐξουσία (ἐννοία, πολυαρχία, ἀναρχία), γιά τὸν πολιτικό ἄρχοντα (τά προσόντα, τά χαρακτηριστικά καί τό πρότυπο τοῦ χριστιανοῦ, οἱ ἠθικοὶ κίνδυνοι, ὁ κα-

λός καί ὁ κακός, ὁ δικτάτορας, ἡ σχέση του μέ τό λαό καί τό Θεό, οἱ συνέπειες ἀπ' τήν κακοδιοίκηση), γιά τά καθήκοντα ἀρχόντων καί πολιτῶν, σχέσεις Πολιτείας καί Ἐκκλησίας (οἱ ἐξουσίες, ἡ φύση τους καί οἱ ἄρχοντες), γιά τήν πολιτική ἐκπαίδευση καί γιά τήν ἰδεώδη χριστιανική πολιτεία.

2. Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ «ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΑΣ» ΓΙΝΕΤΑΙ ΟΜΟΙΩΜΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΤΕ ΚΑΤΑΧΡΑΣΤΗΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας, εἶναι γνωστό πῶς λατρευόταν σάν Θεός. Συνήθεια πού ἀπέκτησε ἀπ' τὴ σχέση του μέ τοὺς ἀνατολικούς λαούς. Ταυτόχρονα ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας ἦταν καί «Μέγας Ἀρχιερέας» (PONTIFEX MAXIMUS). Οἱ χριστιανοὶ ὁμῶς ἄρχισαν νά ἐπηρεάζουν τίς ἀντιλήψεις αὐτές. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος²⁵ διατήρησε μόνο τὸν τίτλο τοῦ «Μ. Ἀρχιερέα», χωρίς νά χρησιμοποιεῖ τήν ιδιότητά του αὐτή. Τότε σχεδόν, γράφει ὁ Ὅσιος Κορδοῦνης στὸν Κωνσταντῖνο τό γιό τοῦ Μ. Κωνσταντῖνου: «Ὁ Θεός σοῦ ἔδωσε τὴ βασιλεία»²⁶. Πιό ἔπειτα ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει: Ὁ αὐτοκράτορας «εἶναι ὁμοῖος τοῦ Θεοῦ» («εἰκὼν εἰ τοῦ Θεοῦ») ²⁷, καί «ἐξουσιάζει μαζί μέ τό Χριστό, μαζί μέ τό Χριστό συνδιοικεῖ» («Χριστῷ συνάρχεις, χριστῷ συνδιοικεῖς») ²⁸. Ἐρχεται ἔπειτα ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής καί λέει πῶς ὁ ἄρχοντας «πού εἶναι ἡ βάση τῆς πολιτικῆς ἐργασίας ἐκφράζει πιό πιστά τὴ θεία θέληση καί δίκαια ἔτυχε νά κυβερνᾷ τοὺς ἀνθρώπους. Παρουσιάστηκε στ' ἀλήθεια στὴ γῆ σάν δεῦτερος Θεός»²⁹. Ἐνῶ ὁ Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης λέει πῶς «ὁ βασιλιάς, πού ἐφαρμόζει τοὺς νόμους, εἶναι ὁ ἐμψυχος νόμος»³⁰. Καί ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας λέει πῶς «ὁ αὐτοκράτορας θά δυναμώσει τὴ μοναρ-

χική του δύναμη, ἄν μιμηθεῖ τὸ Θεό, αὐτὸ ὅμως κατορθώνεται προσέχοντας τὸ Θεό («ἄνω») γιὰ πρότυπο διακυβερνήσεως τῶν ἐπιγειῶν»³¹. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μάλιστα ἐκδήλωσε μεγάλη εὐαισθησία, ὅταν θεώρησε τὸν ἑαυτό του προσωπικά υπεύθυνο πρὸς τὸ Θεό, γιὰτὶ δὲν εἰρήνευσε τὴν Ἐκκλησία³².

Ὁ Ἄγγλος βυζαντινολόγος J. Runciman λέει πὼς ὁ αὐτοκράτορας εἶναι «τοποτηρητὴς τοῦ Θεοῦ στὴ γῆ»³³ καὶ ἡ Ἑλληνογαλλίδα βυζαντινολόγος Ἑλένη Γλύκατζη - Ἀρβελέρ γράφει πὼς «ὁ αὐτοκράτορας χαρακτηρίζεται ὡς βασιλιάς διορισμένος ἀπ' τὸ Χριστό» καὶ «ὁ Θεὸς τοῦ δίνει τὸ γόητρο καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους»³⁴. Καὶ μάλιστα ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα ἐκφράζεται καὶ στὰ νομίσματα: «Πάνω στὸ χρυσὸ νόμισμα, στὸ ξακουστὸ «βυζαντινόν», ποῦ ξεπερνοῦσε τὰ σύνορα, ὁ κόσμος ἔβλεπε τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα μὲ στρατιωτικὴ στολή, στεφανωμένο ἀπὸ τὸ Χριστό ἢ τὴν Παρθένο - ἀπεικόνιση τῆς θείας καταγωγῆς τῆς ἐξουσίας του - συνοδευόμενο ἀπὸ τὸν ἄγγελο, σύμβολο νίκης καὶ θείας προστασίας, νὰ κρατᾶει στὸ ἓνα χέρι τὴ σφαῖρα, μὲ τὸ σταυρὸ, σημάδι τῆς βυζαντινῆς οἰκουμενικότητας, καὶ στὸ ἄλλο τὸ λάβαρο ἢ τὸ σταυρόσχημο σκῆπτρο, σύμβολο τῆς ρωμαϊκῆς καὶ χριστιανικῆς ἐξουσίας στὸν κόσμο. Ὁμολογοῦμε ὅτι τίποτα ἄλλο δὲν μποροῦσε νὰ δείξει καλύτερα καὶ μὲ πῖο ἐντυπωσιακὸ τρόπο στοὺς λαοὺς καὶ τὰ ἔθνη τίς ἰδεολογικὲς ἀρχές ποῦ ἐμψύχωναν τὸ Βυζάντιο»³⁵.

Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς (+565 μ.Χ.) ἔλεγε: «Μὲ τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ κυβερνᾶμε μιά αὐτοκρατορία, ποῦ μᾶς τὴν ἔχει προσφέρει ἡ θεία Μεγαλοσύνη». Καὶ «μόνον ὁ Θεὸς καὶ ὁ αὐτοκράτορας, ποῦ ἀκολουθεῖ τὸ Θεό, μποροῦν νὰ κυβερνήσουν μὲ δικαιοσύνη»³⁶. Ὁ αὐτοκράτο-

ρας Λέων ὁ Ἰσάυρος (+740) λέει: «βασιλεὺς καὶ ἱερεὺς εἰμί» καὶ ὁ Θεὸς «τὸ κράτος τῆς βασιλείας ἐγγχειρήσας ἡμῖν ὡς ἠδύοκῆσε...»³⁷. Οἱ βυζαντινοὶ δηλαδὴ «πίστευαν ὅτι ἡ στέψη ἔκανε τὸν αὐτοκράτορα ἡμίθεο, τοποτηρητὴ τοῦ Παντοδυναμοῦ»³⁸. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς «ὁ στρατὸς ζητοῦσε τρεῖς (αὐτοκράτορες) γιὰτὶ, μὲ ἀξιοθαύμαστη εὐλάβεια, πίστευε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἔπρεπε νὰ ἀκολουθεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ πρότυπου του, τῆς Ἁγίας Τριάδας»³⁹. Δηλαδὴ «παύεται μὲν ἡ τῶν ἀξιομάτων διαφορά, ἀντεισάγεται δὲ ἡ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας διαφορά», κατὰ τὸν Θεοδώρητον τὸν Κύρου⁴⁰.

Καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἔλεγαν πὼς ὁ αὐτοκράτορας πρέπει νὰ μοιάζει τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ στὸ ἦθος - στὸ πνεῦμα: «Μίμησε Θεοῦ φιλόανθρωπον. Ἐξεστὶ σοὶ Θεὸν γενέσθαι μηδὲν πονήσαντι» «Ἀρχῆς ἰδιον τὸ ἔλεειν... Μίμησε τὸν Δεσπότην»⁴¹. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς λέει: «Φιλανθρωπία, ποῦ μόνον αὐτὴ ἐπιτυγχάνει μίμηση Θεοῦ»⁴². «Κατὰ τὴ δύναμή» του ὁ καθένας, προσθέτει ὁ διάκονος Ἀγάπιος⁴³. Καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος προσθέτει: «ἂν θέλεις νὰ γίνεις Θεός, κάνε κάτι καλόν»⁴⁴, καὶ μάλιστα «σὲ ἀτύχημα» τοῦ ἄλλου⁴⁵. Γι' αὐτὸ ἀνάπτυξαν πολὺ τὴν ἀγαθοεργία στὸ Βυζάντιο⁴⁶ καὶ μάλιστα οἱ αὐτοκράτορες⁴⁷.

Ἔτσι καταλήξαμε «ἢ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ οἱ ἰδιοτροπίες του νὰ διαμορφώνουν τὴ μοῖρα τῶν ἑκατομμυρίων, τῶν ὑπηκόων του»⁴⁸. Δηλαδὴ κι ἐδῶ βλέπουμε, πόσο εἶναι εὐκόλη ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ κατάχρηση τῆς ἐξουσίας, «ὅσο ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου θὰ εἶναι ἡ ἴδια καὶ ἀπαράλαχτη», ὅπως ἔγραφε ὁ Θουκυδίδης⁴⁹. Χαρακτηριστικὴ κατάχρηση ἐξουσίας: Ἡ Εὐδοξία (+408) κατάσχεσε παράνομα τὸ κτῆμα χήρας καὶ ὁ Χρυσόστομος τὴν ἔλεγε αὐστηρά⁵⁰.

3. Η ΕΞΟΥΣΙΑ

A' Ἡ ἐξουσία

Ὁ Μ. Βασίλειος μᾶς δίνει τόν ὀρισμό τῆς ἐξουσίας: «Βασιλεία (ἐξουσία) ἐστὶ ἔννομος ἐπιστασία» τῶν ἀνθρώπων⁵¹, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός γενικώτερα γιά τήν ἀγωγή τῶν ἀνθρώπων λέει: «τέχνη τις εἶναι τεχνῶν καί ἐπιστήμη ἐπιστημῶν, ἀνθρώπον ἄγειν, τό πολυτροπώτατον ζῶον καί ποικιλώτατον»⁵².

Ἡ αἰτία πού δημιουργήθηκε ἡ ἐξουσία εἶναι ἡ ἁμαρτία, τονίζει ὁ Θεοδώρητος: «Ἡ μὲν ἁμαρτία ἀνάγκασε τήν ὑπαρξη τῶν νόμων ἀλλά οἱ νόμοι χρειάζονται κάποια ἐξουσία, ὄχι μόνο γιά νά καταρτισθοῦν, ἀλλά καί γιά νά ἐφαρμοσθοῦν, δηλαδή γιά νά μποροῦν νά τιμωροῦν ὄσους τούς παραβαίνου»⁵³. Ποιός εἶναι λοιπόν, ὁ σκοπός τῆς ὑπαρξης τῆς ἐξουσίας καί τῶν ἀρχόντων; Ἐπειδή, λέει ἄλλοῦ ὁ Θεοδώρητος, «εἶναι μεγάλη ἡ ροπή τῶν ἀνθρώπων πρὸς τό κακό», ὁ φόβος τῆς ἐξουσίας καί τῶν ἀρχόντων «θά-περιορίσει πολὺ τή φορά πρὸς τήν κακία»⁵⁴. Ἡ, ὅπως ὁ Χρυσόστομος λέει, «οἱ πῖο πολλοί εἶναι γεμάτοι ἀπό κακίες»⁵⁵-ἁμαρτία⁵⁶. Νά τιμωρήσει λοιπόν τίς κακίες σέ ὄσους «εἶναι ἀσελγεῖς»⁵⁷. Εἶναι δηλαδή ἡ ἐξουσία «ἕνα φάρμακο πού ἐμποδίζει τίς πληγές τῆς παρανομίας» νά ἀναπτυχθοῦν⁵⁸. Κι ἀκόμη: ὁ φόβος τῆς ἐξουσίας «δέν μᾶς ἀφήνει νά ξεχαστοῦμε - νά τεμπελιάσουμε» καί νά ἀδιαφορήσουμε γιά τό κακό⁵⁹. Ἐτσι βοηθαί «γιά τήν καλύτερη διόρθωση» τοῦ κακοῦ⁶⁰. Γιά τούς καλοῦς, τούς χριστιανούς εἶναι μιὰ ἄσκηση πειθαρχημένης ζωῆς γιά νά δεχθοῦν εὐκολώτερα τή χριστιανική διδασκαλία καί ἀγωγή⁶¹. Τέλος, ὅπως ἐπιγραμματικά λέει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος: «ἵνα ἡρεμον καί ἡσύχιον βίον διάγωμεν»⁶². Ὁ Χρυσόστομος χρησιμοποιεῖ καί ἀπόδειξη «διά τῆς εἰς

ἀτοπον ἀπαγωγῆς»: Ἄς ποῦμε πὼς καταργήσαμε τήν ἐξουσία καί τούς ἄρχοντες. Τότε θά δημιουργηθεῖ μιὰ γενική ἀναστάτωση, μιὰ ἀναρχία⁶³. Αὐτό ἀκριβῶς «διδάσκει καί ἡ καθημερινή κοινωνική πείρα, πὼς ὁ φόβος τῶν ἀρχόντων εἶναι χρήσιμος»⁶⁴.

Ἡ ἐξουσία λοιπόν καί οἱ ἄρχοντες εἶναι γιά τό καλό μας, μᾶς «γίνονται μεγάλοι εὐεργέτες»⁶⁵. Ἐτσι «ὁ Θεός φρόνησε γιά τή σωτηρία μας μέ δύο τρόπους». Θετικά γιά τήν προαγωγή στό καλό καί ἀρνητικά, μέ τόν περιορισμό ἀπ' τό κακό τῶν ἄλλων⁶⁶, «διορθώνοντας τόν πολιτικό - κοινωνικό μας βίον»⁶⁷.

Ὁ Θεοδώρητος ἀπαντᾷ στήν παρατήρηση: «Ἡ ἐξουσία εἶναι δάσκαλος τῆς πονηρίας»⁶⁸. Ὁχι, λέει. Καί φέρνει γιά παράδειγμα τόν Ἰωσήφ, πού ἔγινε ἀντιβασιλιάς στήν Αἴγυπτο. Δέν ὑπερηφανεύθηκε, οὔτε ἐκδικήθηκε τούς ἀδελφούς του, ἀλλά διοίκησε μέ ἡπιότητα καί μέ πνεῦμα κηδεμονίας - προστασίας

B' Εἶδη ἐξουσιῶν

Ἐπάρχουν βέβαια πολλά εἶδη ἐξουσιῶν (ἐπομένως καί πολλά εἶδη ἀρχόντων). Αὐτή τήν παρατήρηση κάνει ὁ Θεοδώρητος γιά νά ἐξηγήσει καί μέ τή λογική ὅτι ἡ ἐξουσία καί ὁ ἄρχοντας εἶναι ἀπαραίτητα γιά ὑπαρξη καί συντήρηση ὅποιασδήποτε κοινωνίας ἀνθρώπων, μικρῆς ἢ μεγάλης. Ἀναφέρει λοιπόν τόν πατέρα στήν οἰκογένεια, τό δάσκαλο στοὺς μαθητές, τόν καθηγητή στοὺς φοιτητές, τόν προπονητή στοὺς ἀθλητές, τόν ἀρχιτεχνίτη στοὺς μαθητευόμενους τεχνίτες, τόν πλοίαρχο στοὺς ναῦτες, τό στρατηγό στοὺς στρατιῶτες, τόν «κηδεμόνα» στίς κωμοπόλεις, τόν ἄρχοντα στίς πόλεις καί τό βασιλιά στό κράτος⁶⁹. Δηλαδή, ὅπως λέει ὁ Χρυσόστομος: ἡ ἐξουσία εἶναι σχετική ἔννοια. Ὁ ὑποτελής (οἰκογενιάρχης λ χ) ἐξουσιάζει ἄλλους⁷⁰.

Καί προσθέτει ὁ Χρυσόστομος: ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία εἶναι ἀξιολογικὰ ἀνώτερη ἀρχὴ ἀπ' τὴν πολιτικὴ ἀρχή», γιατί «ἡ πνευματικὴ ἀρχὴ εἶναι πῶς καλὴ» ⁷¹.

Γ Πολυαρχία - Ἀναρχία

Ἡ ἔλλειψη τῆς ἐξουσίας δημιουργεῖ τὴν πολυαρχία κι αὐτὴ τὴν ἀναρχία. Ἀλλὰ ἡ «ἀναρχία σ' ὅλες τίς περιπτώσεις εἶναι κακὸ καὶ δημιουργεῖ σύγχυση» στὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων, λέει ὁ Χρυσόστομος ⁷². Κι' ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ⁷³, ὅπως καὶ ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς ⁷⁴ ἐπαναλαμβάνουν «ἡ πολυαρχία καταντᾷ ἀναρχία». Καὶ συμπληρώνει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ⁷⁵: «ἡ ἀταξία εἶναι τὸ γνώρισμα τῆς ἀναρχίας». Τὸ ἀποτέλεσμα τὸ ἀναφέρει ὁ προφήτης Ζαχαρίας ⁷⁶ καὶ μᾶς τὸ θυμίζει ὁ Θεοδώρητος ⁷⁷: Ἔτσι «ὁ καθένας θά καταφάει τίς σάρκες τοῦ πλησίον του». Γιὰ τέτοιες περιστάσεις ὁ Χρυσόστομος, πού τονίζει τὴν ἀγάπη ὄλων καὶ τὴ συνεργασία, ἀναφέρει: Ἄν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μᾶς πολεμοῦν, ἀλλὰ ἔχουμε τὸ Θεὸ προστάτη, δὲ θά πάθουμε τίποτα, γιατί «οὐ φοβηθήσομαι τί ποιήσει μοι ἄνθρωπος;» ⁷⁸ Ἄν πάλι ὄλους τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἔχουμε φίλους, ἀλλὰ εἶναι ἐναντίον μας ὁ Θεός, δὲν μποροῦμε νά ὠφεληθοῦμε ἀπὸ τίποτα ⁷⁹. Ἀπὸ τὴν ἀναρχία ὅμως κάτι εἶναι πολὺ πῶς χειρότερο, κατὰ τὸ Χρυσόστομο: ὁ κακὸς ἄρχοντας ⁸⁰.

4. Ο ΑΡΧΟΝΤΙΑΣ

Τὸ πρόσωπο τοῦ ἄρχοντα ἀπασχολεῖ πολὺ τοὺς Ἕλληνες Πατέρες. Δηλαδή τὸ ἔργο του, τὰ προσόντα του, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χριστιανοῦ καὶ ἡ ἀναζήτηση τοῦ ιδεώδη ἄρχοντα, οἱ ἠθικοὶ του κίνδυνοι, ἡ σχέση του μὲ τὸ λαὸ καὶ μὲ τὸ Θεό. Ὁ κακὸς ἄρχοντας καὶ ὁ δικτάτο-

ρας ποιὰ σχέση ἔχει μὲ τὸ Θεό; Ποιὲς οἱ συνέπειες τῆς διοίκησης τῶν κακῶν ἀρχόντων.

Α Τὸ ἔργο του

Τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ ἄρχοντα εἶναι νά ἀγωνίζεται - νά πολεμάει τὸ κακὸ: ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς καὶ κακοὺς πολίτες. Ὁ πόλεμος ὅμως τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν φθάνει στὸ φόνο. Ἔτσι καταλήγει νά εἶναι «ἀνὴρ αἱμάτων» ⁸¹, ὅπως χαρακτηρήρε ὁ ἴδιος ὁ Θεός τὸ Δαβὶδ καὶ γι' αὐτὸ δὲν τὸν ἄφησε νά κτίσει τὸ ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων ⁸². Καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος γι' αὐτὸ αἰσθάνεται τὴν πνευματικὴ του κατωτερότητα καὶ κάθεται τελευταῖος, στὴν Α' Οἰκουμένη Σύνοδο, μετὰ τοὺς ἐπισκόπους ⁸³. Ὁ ἄρχοντας λοιπὸν στὸν πόλεμο «ὡπέρ τῶν ἀρχομένων ἀποθνήσκει», λέει ὁ Χρυσόστομος ⁸⁴.

Ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἔργο τοῦ ἄρχοντα. Ἀλλὰ αὐτὸ προϋποθέτει ἐνάρετο ἄνθρωπο, μὲ ἀναπτυγμένο τὸ αἶσθημα τῆς δικαιοσύνης (Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης, ⁸⁵, Φώτιος ⁸⁶) καὶ «ἐξασφαλίζει τοὺς ἄρχοντες» ⁸⁷. Ἡ παρουσία τοῦ δίκαιου ἄρχοντα «ἐμποδίζει τοὺς ἄδικους» (Μ. Βασίλειος ⁸⁸) νά δράσουν, βοηθάει στὴν υπέρσπιση τοῦ ἀδικημένου (Μ. Βασίλειος ⁸⁹) κι ἀκόμη, «με δικαιοσύνη διευθετεῖ τίς δημόσιες ὑποθέσεις» (Φώτιος ⁹⁰).

Ἐνα ἄλλο ἀμφίπλευρο ἔργο (ἢ δύο ἔργα ἐνωμένα) τοῦ ἄρχοντα ἀναφέρουν οἱ Πατέρες: «Δείχνει τὴ δύναμή του στοὺς ἐχθροὺς, ἀλλὰ μοιράζει τὴν καλοσύνη του στοὺς ὑπηκόους του» ἢ παρουσιάζεται φοβερός «γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἐξουσίας» καὶ «ποθινός γιὰ τὴν παροχὴ τῆς εὐποιίας» (Ἀγάπιος Διάκονος, Σεθηριανὸς Γαβάλων κ.λ.π. ⁹¹), δηλαδή νά συνδυάζει τὸ φιλάγαθο καὶ τὸ ἀστηρό (Ἰσιδ. Πηλουσιώτης ⁹²). Ἀ.χ. νά εἶναι πρόθυμος γιὰ ν' ἀκούει τοὺς ἀδύνατους καὶ βλοσυρὸς στοὺς συκοφάντες (Ἰσιδ. Πηλουσ. ⁹³). Εἰδικὰ γιὰ τὴν καλοσύνη τοῦ ἄρχον-

τα αναφέρεται: νά είναι «σ' όλους εδεργετικός» (Αγάπιος ⁹⁴) και ειδικά σ' αὐτούς πού τούς ἔτυχαν «συμφορές» (Φώτιος ⁹⁵), δηλαδή «ἀρχῆς ἰδιον τό ἐλεεῖν» (Γρηγόρ. Θεολ. ⁹⁶). Συνέπεια αὐτοῦ τοῦ ἀμφίπλευρου ἔργου εἶναι οἱ καλοὶ νά ἐκτιμοῦν τόν ἄρχοντα καί οἱ κακοὶ νά τόν φοβοῦνται (Φώτιος ⁹⁷), γιατί δέν χαρίζεται στήν παρανομία (Φώτιος ⁹⁸) καί μάλιστα στό μοχθηρό (Κλήμης Ἀλεξ. ⁹⁹). Ἐνδιαφέρεται, ἐπομένως, καί γιά «τό συμφέρον (δλων) τῶν ὑπηκόων ἅπαντα πραγματευόμενος» (Ἰσιδ Πήλουσ ¹⁰⁰).

Ὁ ἄρχοντας πρέπει νά παρακολουθεῖ τά προβλήματα τῶν ὑπηκόων του (Φώτιος ¹⁰¹) καί νά προνοεῖ γι' αὐτούς (Βασίλειος ¹⁰²).

Ὡστε τό ἔργο τοῦ ἄρχοντα εἶναι: 1) ἄμυνα κατά τοῦ κακοῦ (ιδίως ἄμυνα τοῦ κράτους), 2) ἡ ἐπιβολή τῆς δικαιοσύνης, 3) ἡ ἀπειλή καί τιμωρία τῶν κακῶν καί ἡ περιποίηση τῶν καλῶν καί 4) ὁ ἐκπολιτισμός τῶν πολιτῶν.

Β Τά προσόντα του καί ἡ ἐκπαίδευσή του

Τά προσόντα τοῦ ἄρχοντα εἶναι κατά τούς Πατέρες δυο εἰδῶν: τεχνικά καί ἠθικά. Στά τεχνικά προσόντα προσθέτουμε τήν εἰδική ἐκπαίδευση πρὶν γίνει ἄρχοντας καί τήν ἄσκηση ἢ μετεκπαίδευση (κατά τή διάρκεια τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας του)

1. Τά τεχνικά προσόντα τοῦ ἄρχοντα εἶναι πολλὰ, γιατί ἡ διοίκηση ἀνθρώπων εἶναι ἡ δυσκολώτερη ἐργασία. «Τέχνη τό ἄρχειν ἐστίν, καί τέχνη τεχνῶν ἀπασῶν ἀνωτέρα», κατά τόν Χρυσόστομο ¹⁰⁴, δηλαδή ἡ διοικητική ἱκανότητα εἶναι δῶρο Θεοῦ - τάλαντο, ὅπως λέει ὁ Μ. Βασίλειος ¹⁰⁵ καί πρέπει νά τό χρησιμοποιήσῃ γιά τή δόξα τοῦ Θεοῦ. Ἄν ὁ νέος ἄρχοντας, οὔτε τό τάλαντο ἔχει, οὔτε σχετική ἐκπαίδευση καί πείρα, τολμήσῃ ὅμως νά ἐξουσιάσῃ, θά πάθει, κατά τόν Ἰσιδώρο τόν Πηλουσιώτη ¹⁰⁶, ὅ,τι ὁ ὁδηγός τῆς ἁμαξας (τοῦ αὐτοκίνητου), κι ὁ

ἴδιος θά σκοτωθεῖ καί τήν ἁμαξα (πολιτεία) θά καταστρέψει.

Ἡ ἐντατική ἐργασία εἶναι τό δεύτερο τεχνικό προσόν. Ὁ ἄρχοντας νά κουράζεται ὑπερβολικά γιά τό κοινό καλό, νά ξαγρυπνάει (Χρυσόστομος ¹⁰⁷), γιατί καί ἡ μικρή ἀνάπαυση τοῦ ἄρχοντα μπορεῖ νά καταστρέψῃ τήν πολιτεία (Φώτιος ¹⁰⁸).

Νά εἶναι πρακτικός ἄνθρωπος «Καί λέγων πρακτικῶς καί πράτων λογικῶς» (Αγάπιος Διάκονος ¹⁰⁹), γιατί ἡ πολιτεία ἀσχολεῖται κυρίως μέ ὕλικά πράγματα καί γι' αὐτό πρέπει τό πρακτικό πνεῦμα νά εἶναι ἀναπτυγμένο. Ὁ Γρηγόριος ὅμως ὁ Θεολόγος μᾶς δίνει μέ ἰδανικό τρόπο τή σχέση θεωρίας καί πράξης: «Πράξις ἐπίθασις θεωρίας» ¹¹⁰.

Ἡ ἐκλογή τῶν συνεργατῶν ἔχει μεγάλη ἀξία. «Τί ὄφελει, λέει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἂν ὁ καπετάνιος εἶναι καλός, ἀλλά χρησιμοποιεῖ πονηροῦς ναῦτες;» ¹¹¹.

Ἡ ἱκανότητα τοῦ ἄρχοντα (καί ἡ διάθεσή του ἴσως) εὐκολα «νά διακρίνει τό δίκαιο ἀπ' τό ἄδικο» εἶναι ἀπαραίτητη (Ἰσιδ. ὁ Πηλ. ¹¹²).

Ὁ ἄρχοντας νά φέρεται στους ὑπηκόους του σάν πατέρα (Εὐσέβειος Καισαρείας ¹¹³), «σάν παιδαγωγός καί νά μήν κουράζει τούς ὑπηκόους του» (Φώτιος ¹¹⁴), ἢ καλύτερα σάν καλός ποιμένας «κατά τόν εὐαγγελικόν ὀρισμόν» (Νικηφόρος Βλεμμύδης ¹¹⁵).

Ἡ ὁμόνοια τῶν πολλῶν πάντοτε προάγει τεχνικά (ἀλλά καί πνευματικά), γιατί «οὐδέν ὁμονοίας ἴσον, οὐδέν συμφωνίας», λέει ὁ Χρυσόστομος. Αὐτός ὁ σύνδεσμος θά ἔχει σάν ἀποτέλεσμα «ὁ ἄρχων, ἵνα μετ' ἀσφαλείας ἄρχῃ. Ὁ ἀρχόμενος, ἵνα εὐμενεῖς ἔχη τούς ἄρχοντας. Τοῦτο ἡμερότητος ἀφορμή, τοῦτο πρατότητος ὑπόθεσις» ¹¹⁶.

Πρέπει ὁ ἄρχοντας εἰδικά νά ἐκπαιδευθεῖ. Κι ὁ Γρηγό-

ριος ὁ Θεολόγος ἀναρωτιέται: Πῶς μπορεῖ νά ἐκπαιδευ-
σει (διευθύνει) τοὺς πολίτες, ἂν ὁ ἴδιος δὲν ἔχει ἐκπαιδευ-
θεῖ ἄρκετά; Ἐὰν δὲν ἔχει συναίσθηση τῆς ἀμάθειάς του,
τότε εἶναι ἀνόητος. Ἐὰν ὁμοῦς ξέρει τὴν κατάστασή του,
τότε εἶναι θρασύς ¹¹⁷. Ἀλλά ὁ ἀνόητος καὶ ὁ θρασύς δὲν
εἶναι κατάλληλοι γιὰ ἄρχοντες.

Δύο προσόντα γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ ἀναφέρει ὁ Νι-
κηφόρος Βλεμμύδης: Ἡμέρος καὶ γαλήνιος ¹¹⁸. Καὶ δύο
ἄλλες λεπτομέρειες, ποὺ εἶναι ὁμοῦς πολὺ χρήσιμες στὴ
δημόσια καὶ κοινωνικὴ ζωὴ. Ὁ ἄρχοντας νά εἶναι εὐκο-
λοπλησίαστος ἀπ' ὅσους ἔχουν ἀνάγκη γιὰ βοήθεια, λέει
ὁ διάκονος Ἀγαπητός ¹¹⁹. Καὶ ὁ ἴδιος συνιστᾷ: «γιὰ τοὺς
ἄξιους καλύτερα νά βοηθοῦναι καὶ οἱ ἀνάξιοι» παρὰ τὸ
ἀντίθετο ¹²⁰.

2. Γὰ ἠθικὰ προσόντα, ποὺ κατὰ τοὺς Πατέρες εἶ-
ναι ἀξιολογικὰ πρῶτα, ἀναφέρονται ὡς ἀπαραίτητα. Για-
τί, ἂν ὁ ἄρχοντας ἔχει ὅλα τὰ τεχνικὰ προσόντα ἀλλὰ δὲν
ἔχει ἦθος, θά χρησιμοποιήσῃ τὶς μεγάλες ἰκανότητές του
στό κακὸ. Ἔτσι καταντᾷ δημόσιος κίνδυνος.

Πρῶτα ἡ αἴσθηση τῆς ὑποτέλειας τοῦ ἄρχοντα «Ἀρ-
χοντες ἀρχόντων εἰσὶν οἱ νόμοι», λέει ὁ Χρυσόστομος
¹²¹. Σὲ κάποιον νόμο πρέπει νά ὑπακούει, γιατί ἂν εἶναι
ἀσύδοτος (ἀπόλυτος αὐτοκράτορας) εὐκολὰ θά ἐπικρατή-
σουν τὸ κακὸ καὶ οἱ ἰδιοτροπίες του.

Δεύτερο προσόν εἶναι ἡ αὐτοπειθαρχία, κατὰ τὸν Χρυ-
σόστομο: «Εἰσὶ δὲ ἄρχοντες ἑαυτῶν ἄρχοντες» ¹²². Καὶ
συνεχίζει: «ἂν δὲν μπορεῖ νά διευθύνει τὴν ψυχὴ του, πῶς
θά μπορέσῃ νά διευθύνει τὴν οἰκουμένην;» Ὁ Μ. Φώτιος
μάλιστα προσθέτει: οἱ ὑπῆκοοι δὲν ἀνέχονται νά ὑπα-
κούουν σ' ἓνα δοῦλο τῶν παθῶν του ¹²³. «Ὁ τῶν παθῶν
ἀπηλλαγμένος (εἶναι) ὁ μόνος ἄρχων καὶ τῶν βασιλέων
βασιλικώτερος», λέει ὁ Χρυσόστομος ¹²⁴.

Ἦσχι μόνον νά ἔχει αὐτοπειθαρχία, ἀλλὰ «ἔχει ὑποχρέω-
ση (ὁ ἄρχοντας) νά εἶναι πρῶτος καὶ στήν ἀρετὴ», προσ-
θέτει ὁ Φώτιος ¹²⁵. Καὶ συνεχίζει: ὁποῖος ὁμοῦς ἄρχοντας
δὲν εἶναι πρῶτος στήν ἀρετὴ «κάνει ταυτόχρονα τρία με-
γάλα κακά: Κάνει τὴν ψυχὴ του, μὲ τὸ παράδειγμά του
προτρέπει τοὺς ἄλλους στό κακὸ, κι ἀκόμη, γίνεται ἡ αἰ-
τία νά βλαστηθοῦν οἱ ἄνθρωποι τὸ Θεό, γιατί σκέφτον-
ται: Αὐτὸν ἔκανε ὁ Θεός ἄρχοντα;»

Ἡ γενναιότητα εἶναι ἀπαραίτητο ἠθικὸ προσόν γιὰ τὸν
ἄρχοντα. «Σφόδρα νεανικῆς δεῖ ψυχῆς» πρέπει νά ἔχει ὁ
ἄρχοντας, λέει ὁ Χρυσόστομος ¹²⁶. Καὶ ὁ Φώτιος προσθέ-
τει: «Οἱ δυσάρεστες συμπτώσεις μὲ γενναιότητα νά ἀντι-
μετωπίζονται (ἀπ' τὸν ἄρχοντα) ὅταν τὸν ἀφοροῦν
προσωπικά, ἀλλ' ὅταν ἀφοροῦν τοὺς ὑπηκόους του νά τίς
ἀντιμετωπίζει μὲ συμπάθεια καὶ χωρὶς ἀπονία. Ἡ θετικὴ
περίπτωση δείχνει καρτερικότητα καὶ ἀνδρικό φρόνημα,
ἡ δὲ ἀρνητικὴ ἀδιαφορία καὶ ἔλλειψη πρόνοιας καὶ ἐπο-
πτείας τοῦ ἄρχοντα γιὰ τοὺς ὑπηκόους του» ¹²⁷.

Ἡ δικαιοσύνη (ποὺ ἡ ἐφαρμογὴ της εἶναι ἓνα ἀπ' τὰ
πρῶτα ἔργα τοῦ ἄρχοντα), ὅπως εἶπαμε πρὶν ἄνω, εἶναι
ἀπαραίτητο ἠθικὸ προσόν γιὰ τὸν ἄρχοντα. Χωρὶς ἀρετὴ,
δικαιοσύνη δὲν ἀποδίδεται - θά καταλήξῃ νά ἐπιβάλλῃ ὁ
δικαστῆς (ἄρχοντας) τὸ ἀτομικὸ του συμφέρον. (Τὸ συμ-
φέρον τοῦ κατεστημένου, ὅπως τὸ λέμε σήμερα). Ἡ ἀρε-
τὴ (τὸ ἦθος) καὶ ἡ γενναιότητα ἐπιβάλλουν τὴ δικαιοσύνη
¹²⁸.

Ὁ ἄρχοντας γιὰ νά ἀποδώσῃ τέλεια δικαιοσύνη πρέπει
νά αἰσθάνεται κάποια συμπάθεια πρὸς τοὺς ὑπηκόους του
¹²⁹ καὶ νά ἐφαρμόζῃ τὴν ἐπιείκεια - «πρὸς ἐπιείκειαν βλέ-
πειν», κατὰ τὸν Ἀγαπητό ¹³⁰.

Ὁ Χρυσόστομος ἀκόμη τονίζει πῶς ἡ σεμνότητά καὶ ὁ
ἄψογος βίος τοῦ ἄρχοντα βοηθοῦν (ἐκπαιδεύουν) τοὺς

ὕπηκούς τους¹³¹, γιατί «μήτε ἀρχῆς ὄγκον, μήτε ἄλλο τι τοιοῦτον μακαριστὸν νομίζομεν, ἀλλὰ ἀρετὴν μόνην» (Χρυσόστομος¹³²).

Ὅλες οἱ κακίες βλάπτουν τὸν ἄρχοντα. Ἰδιαίτερα τονίζουν οἱ Πατέρες τὸν τύφο - τὴν ὑπερηφάνεια (Συνέσιος,¹³³ τὸ φθόνο (Φώτιος¹³⁴), τὴ φιλοχρηματία («ὁ φιλοχρηματος βασιλιάς εἶναι αἰσχροτέρος κι ἀπ' τὸν ταβερνιάρη», Συνέσιος¹³⁵), ἢ πολυτέλεια (Συνέσιος¹³⁶), ἢ κολακία (Ἰσιδώρος¹³⁷), καὶ τὸ ψέμα (Φώτιος¹³⁸). Ἡ κακία τοῦ ἄρχοντα πολλαπλασιάζει τὸ κακό, γιατί οἱ πολῖτες μιμοῦνται τὸν ἄρχοντα- «ὁ τῶν ἀρχόντων τρόπος, νόμος γίνεται τοῖς ὑπὸ χεῖρα» (Φώτιος¹³⁹), καὶ ὅπως εἶπαμε πῶς πάνω προκαλεῖ τοὺς πολῖτες νὰ βλαστημοῦν τὸ Θεό¹⁴⁰.

Μέ δύο λόγια: Δέν ζητάω τοὺς ἀναμάρτητους (ἔλεγε ὁ Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης) - οὔτε ἐγὼ εἶμαι ἀναμάρτητος - ἀλλὰ ὅσους ἔχουν «μέγιστα κατορθώματα καὶ ἐλάχιστα ἐλαττώματα»¹⁴¹.

3 Ἡ ἐκπαίδευση, στίς τεχνικές ἱκανότητες καὶ στὸ ἦθος, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἄρχοντα, γιατί, καθὼς εἶπαμε πῶς πάνω, ὁ ἄπειρος ὁδηγός - ἄρχοντας καταστρέφει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν πολιτεία¹⁴². Δέν ἀρκεῖ ὅμως ὁ ἄρχοντας νὰ μὴν ἔχει κακίες γιὰ νὰ ὠφελῆσει, πρέπει νὰ ἔχει πολλές ἀρετές καὶ τεχνικές ἱκανότητες, ὅπως λέει ὁ Ἀγαπητός: «Ὁ ἄρχοντας δέν δικαιώνεται μόνο γιατί δέν ἔκανε κανένα κακό, ἀλλὰ βραβεύεται μέ τίς καλές (καὶ ὠφέλιμες) προσφορές του στοὺς πολῖτες»¹⁴³.

Ἡ ἐκπαίδευση τοῦ ἄρχοντα γίνεται πρὶν ἀναλάβει τὴν ἐξουσία: Μαθαίνει πρῶτα νὰ διοικεῖται ἀπὸ ἄλλους σάν ἀπλὸς πολίτης, κι ἔπειτα θὰ ἀναλάβει τὴν ἐξουσία ὁ ἴδιος. Ἀφοῦ ὅμως ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δέν βρίσκεται σέ μιὰ ἀκίνητη κατάσταση ἀλλὰ συνεχῶς ἐξελίσσεται. Ὁ ἄρχοντας ἐπομένως πρέπει καθημερινά νὰ ἀσκεῖ τὸν ἑαυ-

τό του. «Νὰ γυμναστεῖ στήν ἀρετὴ» καὶ «ν' ἀσκήσει ἀκόμη τὴν ψυχὴ του, γιὰ νὰ φέρεται σάν ἀληθινὸς ἄρχοντας», λέει ὁ Συνέσιος Πτολεμαῖδος¹⁴⁴. Κι ὁ Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης γράφει πῶς ἕνας ἀρχαῖος βασιλιάς ἔλεγε στους ὑπηκόους του: «Ἄν διατάσσω παρὰ τοὺς νόμους, ἀγνοήστετο, εἶναι λάθος»^{144a}.

Γ Τὰ χαρακτηριστικά τοῦ χριστιανοῦ ἄρχοντα

Οἱ ἀπαιτήσεις τῶν Ἑλλήνων Πατέρων εἶναι φυσικὰ μεγαλύτερες ἀπ' τοὺς συνειδητὰ χριστιανούς ἄρχοντες. Τώρα θὰ ἀναφέρουμε τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ χριστιανοῦ ἄρχοντα, ἐκτός ἀπ' τὰ τεχνικά καὶ ἠθικά προσόντα πού εἶπαμε πῶς πάνω.

Ἡ εὐσέβεια εἶναι ἡ βάση, γιατί, ἂν ὁ ἄρχοντας «ἀγαπάει τὴ χριστιανικὴ σκέψη καὶ τὴν πραγματικὴ εὐσέβεια» (Συνέσιος¹⁴⁵), τότε «ἡ εὐσέβεια στολιζέει τοῦ βασιλιά τὸ στέμμα» κι ἔχει αἰώνια ἀξία, ὅπως λέει ὁ Ἀγαπητός¹⁴⁶. Τὸ πλατωνικό: «Νὰ φιλοσοφοῦν οἱ βασιλιάδες» πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ μέ τὸ γραφικό: «ἀρχὴ σοφίας, φόβος Κυρίου»¹⁴⁷, κατὰ τὸν Ἀγαπητό¹⁴⁸. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἄρχοντα, πού ἐκδηλώνει τὴν εὐσέβειά του, ὠφελεῖ τοὺς ὑπηκόους, κατὰ τὸν Χρυσόστομο¹⁴⁹, γιατί ὅπως εἶπαμε οἱ πολῖτες μιμοῦνται τοὺς ἄρχοντες. Καὶ ὁ Φώτιος προσθέτει πῶς τὸ παράδειγμα αὐτό ἐπηρεάζει καὶ τίς ἐπόμενες γενιές¹⁵⁰. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς ἄρχοντες ἡ εὐσέβειά τους ἐξασφαλίζει τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ (Ἀγαπητός¹⁵¹), ἐνῶ ἡ ἔλλειψή της τοὺς «ἀπογυμνώνει τῆς δυναστείας» (Θεοδώρητος¹⁵²).

Συνέπεια τῆς εὐσέβειάς του: ἀναπτύσσεται ἡ συναίσθηση πῶς εἶναι δοῦλος Θεοῦ Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος λ.χ. θυμίζει τὸ γραφικό: «καρδιά βασιλέως ἐν χειρὶ Θεοῦ» καὶ προσθέτει «καὶ εὐρηται καὶ πεπιστευταί»¹⁵³. Ἐχει δηλαδή συνείδηση («πεπιστευταί») γιὰ τὸ δεσμό του μέ τὸ

Θεό. Καί συμπληρώνει: «Τά μὲν ἄνω μόνον Θεοῦ, τά δὲ κάτω καὶ ὑμῶν»¹⁵⁴.

Παράλληλα μὲ τὴν εὐσέβεια ἢ πρᾶξη, ἢ ἔμπρακτῃ ζωῇ. Ὁ ἄρχοντας νὰ μὴν εἶναι δοῦλος τῶν παθῶν του, «ἀνάγκη τὸ ἔνδον ἀστασίαστον διάγειν», λέει ὁ Συνέσιος¹⁵⁵. Πρέπει νὰ ἀποφεύγει τὴν ἀρχομανία ἢ νὰ μὴν «δρέγεται τοῦ ἀρχεῖν» (Ἰωάννης τῆς Κλήμακος¹⁵⁶).

Ὁ Μακάριος ὁ Μέγας (ὁ Αἰγύπτιος, † 390±) λέει σὲ κάποιον: «Ἄν θές νὰ σωθεῖς νὰ πεθάνεις τὰ πάθη σου. Ὅπως ὁ πεθαμένος: νὰ μὴν ὑπολογίζεις οὔτε τὴν ἀδικία τῶν ἀνθρώπων σὲ σένα, οὔτε τίς δόξες καὶ τίς τιμές πού σοῦ ἀπονέμουν»¹⁵⁷.

Ἡ συναίσθηση πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι περαστικός στὴ γῆ (ἢ θνητότητά του) εἶναι ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ τὸν προσγειώνει. «Μὴ τὸ πολυτέρνεις ἀπάνω σου γιὰ τὴν ἐξουσία σου, οὔτε νὰ σκέπτεσαι σάν ἀθάνατος, ἐνῶ εἶσαι θνητός» (Γρηγόριος ὁ Θεολόγος¹⁵⁸), γιὰ τὴν «τὴ δόξα θά τὴν διαδεχθεῖ ὁ θάνατος» (Χρυσόστομος¹⁵⁹).

«Σκοπὸς τοῦ ἔργου τοῦ (χριστιανοῦ) ἄρχοντα: νὰ εἶναι ἀγαπητός στό Θεό καὶ στοὺς ἀνθρώπους», λέει ὁ Ἀγαπητός¹⁶⁰: Ὁ στόχος του εἶναι «ἡ σωτηρία καὶ ἡ (πνευματική) προκοπή» τῶν πολιτῶν (Φώτιος¹⁶¹). Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (πού εἶναι θεωρητικός) λέει: «Νά πῶ κάτι τολμηρό: νὰ γίνεται Θεοί: προστάτες στοὺς ὑφισταμένους σας»¹⁶². Ἐνῶ ὁ μοναχὸς Ἀντίοχος (πού εἶναι πρακτικότερος) προτρέπει: «Ἐυπνίστε. Νά φροντίσετε γιὰ ὅλα νὰ ὑπομένετε τὰ ἐλαττώματα καὶ τίς ἀδυναμίες ὄλων τῶν ἀνθρώπων σάν τέλειοι (πνευματικοί) ἀθλητές»¹⁶³.

Γιὰ τὸ χριστιανὸ ἄρχοντα ἡ ζωὴ, κι ἐπομένως καὶ ἡ ἐξουσία, εἶναι «ὄργανο γιὰ τὴν ἀρετὴ» (Βασίλειος¹⁶⁴). Ἡ ἐξουσία εἶναι ἕνας διαρκῆς ἀγῶνας μὲ αὐτοθυσία. Ὁ Μ. Βασίλειος λέει πῶς τὸ ἰδεῶδες τοῦ χριστιανοῦ ἄρχοντα εἶναι: «Ἄν κανεὶς θέλει νὰ εἶναι πρῶτος, πρέπει νὰ εἶναι

ὁ τελευταῖος ἀπ' ὄλους καὶ ὑπηρετῆς ὄλων», ὅπως εἶπε ὁ Χριστός¹⁶⁵. Γιατί «ἡ τῶν πλειόνων (τῶν πάρα πολλῶν) ἐπιμέλεια, πλειόνων ἐστὶν ὑπηρεσία», γιὰ τὸ χριστιανὸ ἢ ἐξουσία δίνει ἀφορμὴ «μᾶλλον γιὰ ταπείνωση καὶ ἀγῶνα καὶ ἀγωνία»¹⁶⁶. Κι ἄλλοῦ ἀναφέρει γιὰ ἰδεῶδες τοῦ χριστιανοῦ ἡγέτη τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ: «Νά θυσιάσει τὴ ζωὴ του γιὰ τοὺς φίλους του»¹⁶⁷. Κι ὁ μοναχὸς Ἀντίοχος στό ἴδιο θέμα¹⁶⁸ ἀναφέρει τὰ γραφικά: Δέν ζητάει «τὸ δικό του συμφέρον ἀλλὰ τὸ συμφέρον τῶν πολλῶν, γιὰ νὰ σωθοῦν»¹⁶⁹, «κι ὁ ἀρχηγὸς σάν τὸν ὑπηρετῆ» νὰ γίνεῖ¹⁷⁰. Καὶ συμπεραίνει: ὁ χριστιανὸς ἄρχοντας «νὰ γίνεῖ ὄλος μυαλό καὶ μάτια».

Ὁ χριστιανὸς ἄρχοντας εἶναι μεγαλόψυχος, γιὰ τὴν εἶναι αὐστηρὸς στόν ἑαυτό του καὶ ἐπιεικὴς στοὺς ἄλλους (Ἰωάννης Δαμασκηνός¹⁷¹), Ὁ ξαλοκάγαθος (Φώτιος¹⁷²), μὲ τὴν μεταμέλειά του συμπληρώνει τὴν πρόνοιά του (Φώτιος¹⁷³). Ἀποδέχεται μόνο τὴ μέτρια τιμὴ (Βασίλειος¹⁷⁴). «Μισεῖ τὴν πονηρία» (Ἰσίδωρος¹⁷⁵). Ἐνῶ εἶναι «κοσμήτορας τῶν λαῶν καὶ δάσκαλος τῶν ἡθῶν», τοὺς ποιμαίνει χωρὶς «νὰ τοὺς καταδεσμεύει ἢ πιέζει, ἢ στενοχωρεῖ καὶ λυπεῖ» (Νικηφόρος Βλεμμυδῆς¹⁷⁶). Ἀγαπάει ὄλους ἐξίσου (Βασίλειος¹⁷⁷). Αὐτὴ ἡ μεγαλόψυχη πολιτική του τὸν κάνει παντοδύναμο (Ἰσίδωρος¹⁷⁸) καὶ κατορθώνει μιὰ πόλη ἀπὸ ἀμαρτωλὴ νὰ τὴν κάνει ἠθική (Φώτιος¹⁷⁹).

«Αὐτὴ εἶναι ἡ πόρτα γιὰ τὴν ἐξουσία (Λέει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος). Μὴν ἐρχόμαστε ἀπ' τὴν ἀντίθετη πόρτα, οὔτε νὰ πολεμᾶμε τὸν ἑαυτό μας. Γιατί ἂν θελήσουμε νὰ φαινόμεστε μεγάλοι, δὲ θά ἴμαστε μεγάλοι, ἀλλὰ οἱ πῖο τιποτένιοι... Γιὰ ποιὸ λόγο ἔχεις ξετρελαθεῖ μὲ τὸ πρωτεῖο; Γιὰ νὰ εἶσαι πρῶτος ἀπ' ὄλους; Λοιπὸν διάλεξε τὴν πῖο τελευταία θέση καὶ τότε θά ἀπολαύσεις τὰ πρωτεῖα. Ὡστε, ἂν θές νὰ γίνεις μέγας, μὴ ζητᾶς νὰ γίνεις

μέγας, καί τότε θά είσαι πραγματικά μέγας»¹⁸⁰. Ἄναπτύσσει δηλαδή τή διδασκαλία τοῦ Κυρίου: «Πᾶς ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν ταπεινοθήσεται καὶ ὁ ταπεινῶν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται»¹⁸¹. Καί «ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἦλθε διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι»¹⁸². Δηλαδή «ὁ Κύριος δέν ντράπηκε νά ὑπηρετήσῃ τούς δούλους του, ἀλλά καταδέχθηκε νά γίνει ὑπηρετῆς στόν ἄνθρωπο, πού εἶναι γῆ καὶ λάσπη» (Βασίλειος¹⁸³).

Καί συνεχίζει ὁ Χρυσόστομος. Φέρνει γιά πρότυπο κοινωνίας (πολιτείας) τὰ μοναχικά κοινόβια: «Σ' αὐτοῦς (τούς μοναχοῦς) ὑπάρχει τέλεια ἰσότητα, γι' αὐτό καὶ εἶναι πολύ εὐκόλη ἡ ἀρετή... Κι ὅση μάχη γίνεται σέ μάς (τούς κοσμικοῦς) γιά τό ποιός θά πάρει τὰ πρωτεῖα, ἄλλος τόσοσ ἀγώνας γίνεται σ' αὐτούς γιά τό ποιός θά ἀποφύγει τὰ πρωτεῖα»¹⁸⁴.

Λέει ὁ Νικόλαος Καβάσιλας:¹⁸⁵ ἀφοῦ ξέρεις τήν ἀνθρώπινη ἀδυναμία γιά νά βρίσκεις πάντα τό σωστό, νά θεωρεῖς εὐεργέτες σου τούς συμβούλους σου. Κι ὁ Φώτιος συμπληρώνει: ὁ ἄρχοντας «νά ψαρεύει τίς γνώμες τῶν ὑπηκόων Του»¹⁸⁶, γιατί χρειάζεται ταπείνωση νά δεχθεῖς σάν πιό ἀφέλιμη τή γνώμη τοῦ ἄλλου ἀπ' τή δική σου»¹⁸⁷.

Ἡ μεγαλύτερη ὁμως προσφορά τοῦ χριστιανοῦ ἄρχοντα εἶναι νά ἐφαρμώσῃ τή σύσταση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Τύπος γίνου τῶν πιστῶν»¹⁸⁸. Ὁ Χρυσόστομος μάλιστα, μέ ἀφορμή τή δοξομανία - τόν πόθο γιά τήν δόξα ἀπ' τήν ἐξουσία, λέει: «Οἱ ἄπιστοι ὅταν δοῦν ὅτι κι ἐμεῖς ἔχουμε τίς ἴδιες μ' αὐτούς ἐπιθυμίες καὶ ἐπιδιώξεις: νά θε-
λουμε τιμές καὶ ἀρχηγιλίκια, πῶς θά μπορέσουν νά θαυμάσουν τό Χριστιανισμό; Πότε θά συνέλθουμε, θά ξυπνήσουμε καὶ θά παρουσιάσουμε τήν ἐπίγεια συμπεριφορά μας - «πολιτεία» μας «ὡς ἐν οὐρανῷ», ἐνῶ λέμε: «ἡμῶν τό πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει»¹⁸⁹. Πρέπει «μέ τήν εἰδι-

κή ἄσκηση νά τή δείξουμε στή γῆ» Ὅχι, τί ἔκαναν στό παρελθόν οἱ ἅγιοι, γιατί κι οἱ εἰδωλολάτρες ἔχουν νά παρουσιάσουν σοφοῦς ἀνθρώπους. Οἱ ἄπιστοι ρωτοῦν - ἐξετάζουν σήμερα τί εἶμαστε ἐμεῖς¹⁹⁰.

Δ' Ἐνας Χριστιανὸς ἄρχοντας

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἶχε μεγάλη ἀλληλογραφία μέ τὰ πνευματικά του παιδιά, ἰδίως ὅταν βρισκόταν στήν ἐξορία. Τέσσερις ἀπ' τίς ἐπιστολές του ἀπευθύνει στό Γέμελλο, πού ἔγινε καὶ πολιτικός διοικητής. Ὁ Χρυσόστομος μόλις πληροφορήθηκε τή συμπεριφορά του σάν διοικητή, τοῦ ἔγραψε μιά ἐπιστολή¹⁹¹ πού τήν καταχωρίζω σέ ἐλεύθερη μετάφραση. Ὁ Γέμελλος μέ τή συμπεριφορά του - τήν πολιτική του ἔγινε ἓνα πρότυπο χριστιανοῦ ἄρχοντα.

«Ἀγαπητέ μου Γέμελλε...

«Ὁ χριστιανὸς ἄρχοντας δέν φαίνεται ἀπ' τήν φορεσιά του ἢ ἀπ' τούς ὑπασπιστές καὶ τούς κλητῆρες, πού τόν συνοδεύουν. Φαίνεται ἀπ' τό ὅτι φέρνει κοντά του τούς «κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένους», ἀπ' τή διόρθωση τῶν κακῶς ἐχόντων, ἀπ' τήν τιμωρία τῆς ἀδικίας. Κι ἀκόμα δέν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ δύναμη τῆς ἐξουσίας γιά νά διαστραφεῖ τό δίκαιο.

«Πρόσεξα λοιπόν, ἀγαπητέ μου Γέμελλε, τήν παρρησία σου, τό ἐξαιρετο ἦθος σου, τή δύναμή σου σκέψη, τήν ἀνωτερότητά σου στά χρήματα, τό μίσος σου γιά τήν πονηριά, τήν ἡρεμὴ συμπεριφορά σου. Αὐτή ἀκριβῶς πού ταιριάζει στόν ἄρχοντα.

«Κι ἀκόμη φάνηκε καθαρά, ἀγαπητέ μου Γέμελλε, ὅτι ἔγινες τό λιμάνι γιά τούς ναυαγούς, τό μαστοῦνι στό τσακισμένο πᾶδι, ὁ πύργος πού προστατεύει τούς ἀδικημένους ἀπ' τούς κοινωνικά δυνατοῦς.

«Κι αὐτά τὰ κατόρθωσες στά γρήγορα, χωρίς πολὺ κό-

πο και ιδρωτα. Ὅπως ὁ ἥλιος μόλις παρουσιασθεῖ διαλύει τό σκοτάδι, ἔτσι κι ἐσύ Μόλις ανέλαβες τήν ἐξουσία, ἀπ' τήν πρώτη ἡμέρα κι ὄλας, ἐμπόδιες ὄσους ἐπιχείρησαν νά ἀδικήσουν, ἐνῶ ἀθώωσες πρίν δικαστοῦν τούς ἀδικα κατηγορουμένους.

«Καί σ' αὐτή τήν ἀλλαγὴ καί τή διόρθωση ἦταν ἀρκετή ἡ διαίσθηση τῆς χριστιανικῆς σου ψυχῆς.

«Γι' αὐτά ὄλα, ἂν καί βρίσκουμε καθὼς ξέρεις στήν ἐξορία, ἔρημος καί σέ πολύ στενόχωρες περιστάσεις, εἶμαι γεμάτος ἀπό πολύ χαρά, γιατί αἰσθάνεσαι καί σὺ τή δικιά μας πνευματικὴ εὐχαρίστηση, πού ἔγινες δηλαδή σύμμαχος στοὺς ἀδικημένους.

Μέ χριστιανικὴ ἀγάπη
Ἰωάννης (ἐπίσκοπος)

Ε' Οἱ ἠθικοὶ κίνδυνοὶ τοῦ ἄρχοντα

Ὁ ἄρχοντας γίνεται κακός γιατί ἡ φύση τῆς ἐξουσίας τόν «διδάσκει» - τόν ἀναγκάζει: Ὅχι λέει ὁ Θεόδωρος ὁ Κύρου: Αὐτὴ ἡ ἴδια «ἡ ἐξουσία δέν διδάσκει τήν πονηριά»¹⁹². Γιατί (συμπληρώνει ὁ Χρυσόστομος) «τὴν πραγματικὴ ἀρετὴ τίποτα δέν μπορεῖ νά τὴν νικήσει. Οὔτε ἡ ἐξουσία, οὔτε ἡ ὑποταγὴ στήν ἐξουσία, οὔτε τὸ ἀρχηγικί... ἀλλά ἡ ἀρετὴ τ' ἀφήνει ὄλα στή γῆ κι' ἀνεβαίνει στὸν οὐρανό - τό μόνο πού χρειάζεται εἶναι γενναία ψυχὴ καί τότε τίποτα δέν ἐμποδίζει τόν ἐνάρετο»¹⁹³. Προϋπόθεση βέβαια εἶναι ἡ πίστη στήν αἰωνιότητα κι ὅτι στή γῆ εἴμαστε περαστικοί. Γιατί «πᾶσα δόξα ἀνθρώπου ὡς ἄνθος χόρτου», λέει ὁ προφήτης Ἡσαΐας¹⁹⁴ καί «Ματαιότης, ματαιότητων τὰ πάντα ματαιότης»¹⁹⁵, θυμίζει ὁ Χρυσόστομος στὸν ἄρχοντα Εὐτρόπιο: «Ποῦ εἶναι ἡ στολὴ σου τῆς ἐξουσίας τοῦ Ὑπάτου; (τοῦ λέει) ... Καπνός ἦταν καί διαλύθηκε ... Στοὺς πολλοὺς φαίνονται ἀληθινὰ (αἰώ-

νια τὰ ἀξιώματα), ἐνῶ ἐξαπατοῦν τὰ φαινόμενα, ὅπως ἡ μάσκα καί ἡ ὑποκρισία...»¹⁹⁶.

Μερικὲς φορές ὁμως διαπιστώνει ὁ Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης πὼς κάποιος ἐνῶ φαινόταν καλὸς ἄνθρωπος, μόλις ἔγινε ἄρχοντας ἐξελίχθηκε σέ κακὸ ἄνθρωπο¹⁹⁷. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς «ὄσο τό ὕψος τοῦ ἀξιώματος» εἶναι μεγάλο, τόσο μεγάλος εἶναι καί ὁ ἠθικός «κίνδυνος», ὅπως προσέχει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος¹⁹⁸.

Ἡ δοξομανία καί ἡ κενοδοξία πού ὁ Χρυσόστομος τὴν περιγράφει θαυμάσια¹⁹⁹ εἶναι μιὰ βασικὴ αἰτία γιὰ τὸν «γυμνὸ ἀπὸ ἀρετῆς ἄνθρωπο» (Δωρόθεος ἀρχιμανδρίτης²⁰⁰). Λέει λοιπὸν ὁ Χρυσόστομος: Ἀνθρώπε, βλέπεις τὸν ἄρχοντα καί στενοχωριέσαι γιατί δέν εἶσαι ἐσύ ἄρχοντας, κι εἶσαι ἀπλὸς πολίτης. Ἄν γίνεις Ὑπαρχος λυπᾶσαι γιατί δέν ἔγινες βασιλιάς. Ἄν ἔγινες αὐτοκράτορας λυπᾶσαι γιατί δέν εἶσαι ὁ μόνος αὐτοκράτορας, καί τῶν βαρβάρων. Καί πάλι λυπᾶσαι γιατί δέν εἶσαι «κι ὄλης τῆς Οἰκουμένης». Κι ἂν γίνεις «ὄλης τῆς Οἰκουμένης, γιατί δέν εἶσαι καί τοῦ ἄλλου κόσμου». Ἐπομένως αὐτὸ πού φταίει εἶναι «τό ὅτι δέν εἶναι καθαρὰ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μας» - ἡ σκέψη μας. Γι' αὐτὸ παρατηρεῖ ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, πὼς ὅποιος δέν εἶναι εὐσεβὴς καί πιστός, ἂν ἠθικὰ ἀνεβεῖ ψηλά, θά ξεπέσει τέλεια²⁰¹. Ἡ βασικὴ ὁμως αἰτία εἶναι ὅτι «δέν θέλουμε νά ἀναγνωρίσουμε τό μέγεθος (τὰ μέτρα) τῆς φυσικῆς μας κατάστασης» - τῶν ἱκανοτήτων μας (Χρυσόστομος²⁰²).

Ἐνας ἄνθρωπος, πού δυσκολευεταί νά ὑπακούσει στό νόμο, θά δυσκολευτεῖ πιό πολύ «νά ἄρχει τῶν ἀνθρώπων» (Γρηγόριος ὁ Θεολόγος²⁰³). Καί καταλήγει «ὑπερόπτης ἄρχοντας» γίνεται, αὐτὸς πού σάν πολίτης ἦταν ἕνας τιποτένιος - «ἀνανδρος» (Ἰσιδ. Πηλ.²⁰⁴), δηλαδή ὁ κίνδυνος εἶναι μεγάλος, ὅταν ἡ προαγωγή εἶναι ἀπότομη (Χρυσόστομος²⁰⁵).

Όταν ο άρχοντας είναι φιλόδοξος - δοξομάνης και «δούλος στις πολλές τιμές» απ' τούς ανθρώπους, «ξεπέφτει απ' την πίστη» του ²⁰⁶, «δέν υπάρχει ειλικρινής φιλία» απ' αυτόν ²⁰⁷ και δέν μπορεί νά είναι ταυτόχρονα «γνήσιος δούλος του Θεού» ²⁰⁸, λέει ο Χρυσόστομος, και καταντᾶ «δουλοπρεπής και κόλακας» (Χρυσόστομος ²⁰⁹). Ζημιώνεται επομένως πνευματικά όποιος τιμάται περισσότερο απ' όσο αξίζει, λέει ο άβας Νεοθερώης ²¹⁰, γιατί ο τρόπος τής ζωής του έχει τᾶ «όπεκκαύματα» τής αλαζονείας του (Χρυσόστομος ²¹¹).

Ζημιώνει πνευματικά ακόμη και τούς άλλους, γιατί «ή φιλοπρωτία και ή φιλαρχία» του έκαναν πολλούς νά τόν ζηλέψουν και νά τόν «μισήσουν» (Βασίλειος ²¹²).

Οί άρχοντες «πολλές φορές τολμοῦν» άνήθικα και παράνομα μέσα γιά νά αποκτήσουν κάτι, λέει ο Ίσιδώρος ο Πηλουσιώτης ²¹³. Έτσι βλέπεις τούς άρχοντες μέ χίλια δύο έλαττώματα, λέει ο Χρυσόστομος: φιλοχρήματους (και τᾶ αξιώματα έμπορευόταν), φθονερούς, ζηλιάριδες, κενόδοξους, λαιμαργούς και ύποδουλωμένους στά χρήματα ²¹⁴. Μερικές φορές ξεχνιοῦνται και κάνουν κατάχρηση τής εξουσίας τους. Θέλουν νά νομοθετήσουν και γιά την Έκκλησία (Ίωάννης Δαμασκηνός ²¹⁵).

«Τό νά αξιώσει (ο άρχοντας) απ' τούς φταίχτες νά ζητήσουν συγγνώμη μοιάζει στή συμπεριφορά μέ τό Θεό. Άλλά τό νά θέλει έπειδή είναι ύποχείριός του νά τόν τιμωρήσει όπωσδήποτε, αυτό (δέ μοιάζει μέ τό Θεό), μοιάζει μέ τᾶ θηρία και τᾶ φίδια», λέει ο Ίσιδώρος ο Πηλουσιώτης ²¹⁶.

Πώς θά εκπαιδεύσουν οί άρχοντες τόν έαυτό τους γιά νά αποφύγουν τᾶ διάφορα ειδικά έλαττώματά τους; «Θά αποφύγει τίς κολακειές και τίς ευχάριστες προσφωνήσεις» τών ύπηκόων του (Ωριγένης ²¹⁷), θά γίνει «έπιεικής και μετριόφρονας» (Ίσιδ. Πήλ. ²¹⁸) και «θά αποδίδει στό

Θεό» ό,τι καλό γίνεται (Φώτιος ²¹⁹). «Πώς θά αποφύγουμε τήν κενοδοξία; (λέει ο Χρυσόστομος) - μέ ρωτᾶνε. Γιατί ποτέ δέ μᾶς τό είπες. Λοιπόν άκουσε: «Μέ ταπεινοφροσύνη νά θεωρεί ο ένας τόν άλλο άνώτερό του», λέει ο Παύλος» ²²⁰.

Γιά τούς μεγάλους αυτούς κινδύνους συμπεραίνει ο Γρηγόριος ο Θεολόγος: «Καλύτερα νά ζήσεις χωρίς πνευματικούς κινδύνους ακολουθώντας τούς άλλους, παρά νά επιθυμείς νά άρχεις μέ μεγάλους κινδύνους» ²²¹.

ΣΤ' Η σχέση του μέ τό λαό

Ό άρχοντας μόνον άν έχει τήν ευνοια του λαού είναι πραγματικός άρχοντας, και μάλιστα όταν τό ήθος του λαού είναι άνώτερο, λέει ο Ίσιδώρος ο Πηλουσιώτης ²²², δηλαδή τότε ή κρίση του λαού θά είναι σωστή. Άν όχι, τότε ο άρχοντας αυτός είναι σάν ένας δήμιος.

Μόνο ή φιλική σχέση του άρχοντα και του πολίτη είναι χριστιανική. Ό Χρυσόστομος καλλιεργώντας αυτή τήν αντίληψη λέει πώς ο άρχοντας και ο πολίτης, ο ένας βοηθάει τόν άλλον. Ό άρχοντας μέ πολύ κόπο και μέ κίνδυνο τής ζωής του (στόν πόλεμο) φροντίζει γιά τόν πολίτη, κι ο πολίτης ύπακουει και συντηρεί τόν άρχοντα ²²³.

Η φιλική σχέση του άρχοντα και του λαού δημιουργεί δύο καλά, κατά τόν Φώτιο ²²⁴: Η εξουσία δέν είναι κουραστική στόν άρχοντα, και εύκολα αναπτύσσονται οί άρετές τών πολιτών. Ό άρχοντας λοιπόν στέκεται τουλάχιστον μέ τήν ανοχή του λαού, κι όπως λέει ο Runciman «ή κυριαρχία άνήκε στό λαό και ο λαός είχε έκχωρήσει τήν εξουσία στόν αυτοκράτορα» ²²⁵. Η αντίληψη αυτή στό Βυζάντιο είναι παράλληλη μέ τή θεοκρατία και νομίζω πώς είναι υπόλειμμα τής αντίληψης περί εξουσίας τής έλληνοχριστιανικής σκέψης.

Τή σκέψη αυτή τή βλέπουμε λ.χ. στό Χρυσόστομο: Ό

Θεός (λέει) «τούς ἄρχοντας μετά τῶν ἀρχομένων ἔστησε... Ὅπου γάρ ἡ τῆς (χριστιανικῆς) πίστεως εὐγένεια... οὐδεὶς πολίτης, ἀλλ' εἰς μίαν ἅπαντες ἀξιώματος ἀναβαίνουσιν ὑπεροχὴν» ^{225a}. Κι ὁ Χρυσόστομος βασιζέται στὰ λόγια τοῦ Κυρίου: «Ὅστις ὑψώσει ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται καὶ ὅστις ταπεινώσει ἑαυτὸν ὑψωθήσεται» ^{225b}.

Στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἡ ἐξουσία δὲν ἦταν ὅπως ὅποτε κληρονομικὴ. Πολλές φορές (ἴσως τίς περισσότερες) ἕνας ἀπλὸς πολίτης ἢ στρατιώτης μὲ τίς προσωπικὲς του ἱκανότητες γινόταν αὐτοκράτορας.

Ὁ Μ. Βασίλειος, μὲ ἀφορμὴ τὸ παράδειγμα τῆς βασιλισσας στίς μέλισσες, ὑποστηρίζει: 1) Δὲν δέχεται τὴν κληρονομικὴ βασιλεία, γιατί τὰ παιδιά τοῦ βασιλιά εἶναι «ἀπαίδευτα». Δὲν ἀσκοῦνται στὴν ἀρετὴ καὶ ἔχουν μάθει στὴν καλοπέραση καὶ τὴν κολακεία. 2) Θεωρεῖ παράλογη τὴν ἐκλογή μὲ κλῆρο, γιατί «κάποτε διαλέγει τὸν χειρότερο». 3) Καὶ ὁ δῆμος ὅμως «πολλές φορές τὸν χειρότερο» διάλεξε. 4) Προτιμᾷ αὐτὸν πού ἔχει τὰ φυσικὰ χαρίσματα τοῦ βασιλιά, καὶ ἐπομένως εἶναι ὁ μόνος πού θὰ ἀναδειχθεῖ ἄξιος ²²⁶. Κι ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης δὲν δέχεται τὸ βασιλόπουλο, ἀλλὰ «τὸν βασιλικὴν ἔχουσα ψυχὴν» ²²⁷.

Ἡ ἐπιδίωξη ὅμως τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς δόξας φέρνει τὴ ζήλια, καὶ τοὺς κανγάδες καὶ τίς διχόνοιες, λέει ὁ Παχώμιος ²²⁸.

Προϋπόθεση βέβαια γιὰ τὴν ἐκλογή ἄρχοντα εἶναι νὰ εἶναι καλὸς πολίτης, λέει ὁ Ἰσίδωρος ²²⁹. Καὶ συμπληρώνει ὁ ἴδιος «δὲν ζητᾶω τοὺς ἀναμάρτητους, οὔτε ἐγὼ εἶμαι ἀναμάρτητος, οὔτε βρίσκω καὶ κανέναν, ἀλλὰ ζητᾶω αὐτούς πού ἔχουν μέγιστα κατορθώματα καὶ λίγα ἢ ἐλάχιστα ἐλαττώματα» ²³⁰. Μερικοὶ λένε: Σήμερα εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ βρεῖς ἕναν καλὸ. Κι ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, ἅπαντᾶ: «Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι οἱ καλοὶ περιφρονοῦν-

ται», κι ὅταν τοὺς θεs δὲν τοὺς ξέρεις, οὔτε μπορεῖς νὰ τοὺς βρεῖς. «Διαλέγονται οἱ κακοὶ». Εἶναι λοιπὸν ἐπόμενο, «γιατί κάτι πού ἔχει ζήτησι ἀξάνει, καὶ προβάλλεται - ὅτι παραμελεῖται λιγοστεύει ἢ κρύβεται» ²³¹.

Γιὰ τὸ θέμα τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς δικαιοσύνης λέει ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: «Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ πρῶτανος τῆς δικαιοσύνης» ²³², καὶ «ἐπέβαλε τὴν τάξη ἐπάνω στὴν ἀταξία, πού τὴν δημιούργησε ἡ ἁμαρτία» καὶ «τὴν ὁρμὴ τῆς ἁμαρτίας ἐμπόδισαν οἱ νόμοι, ὅπως τὸ χαλινὸ» (Θεοδώρητος ὁ Κύρου ²³³. Δηλαδή ὁ πολίτης αἰσθάνεται τὸν ἄρχοντα σάν ὄργανο τοῦ Θεοῦ στὴ διοίκηση καὶ στὴ δικαιοσύνη. Γι' αὐτὸ κι ὁ Παῦλος λέει πὼς «ὁ νόμος δὲν προορίζεται γιὰ τοὺς καλοὺς» (δικαίῳ νόμος οὐ κεῖται ²³⁴).

Ἀν ὅμως οἱ διατάξεις τοῦ πολιτικοῦ νόμου καὶ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης δὲν συμφωνοῦν μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ κατακρίνονται ἀπ' τὸν πολίτη καὶ ἀπορρίπτονται ²³⁵. Γιὰ τὴ νομοθεσία: ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμισκηνὸς λέει «οὐ βασιλέων ἐστὶ νομοθετεῖν τῇ Ἐκκλησίᾳ» ²³⁶. ἐνῶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος κρίνει τὸ περιεχόμενο τοῦ πολιτικοῦ νόμου: «Ὁδὲ δέχομαι ταύτην τὴν νομοθεσίαν, οὐκ ἐπαίνῳ τὴν συνήθειαν. Ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἢ νομοθεσία» ²³⁷. Γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης: Ὁ Χρυσόστομος κρίνει καὶ κατακρίνει δημοσίᾳ μὰ ἄδικη πράξη τῆς αὐτοκράτηρας: «Ἐνεκάλεσα (τὴ Βασίλισσα) γιὰ ἕνα κτήμα πού ἄρπαξε γιατί τὸ πεθύμησε», εἶπε ὁ ἴδιος ²³⁸. Σὰς θυμίζω ἀκόμη τὸ δημόσιο ἔλεγχον πού ἔκανε ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος (ἐπίσκοπος Μεδιολάνων - Μιλάνου) στὸν πανίσχυρο αὐτοκράτορα Μ. Θεοδόσιο γιὰ τίς πολιτικὲς του πράξεις ²³⁹.

Μερικοὶ φαντάζονται πὼς οἱ σχέσεις τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μὲ τὸ χριστιανὸ πολίτη ἦταν ιδεώδεις. Λάθος. Βέβαια δὲν ἦταν τόσο μαχητικὲς ὅσο στοὺς τρεῖς πρῶ-

τους αιώνες μ.Χ., αλλά αντιθέσεις πάντοτε υπήρχαν. Σὰς θυμίζω τὸ διωγμὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶχε ἀνεξαρτησία γνώμης καὶ ἔκανε κριτική καὶ στοὺς πολιτικούς ἄρχοντες. Καὶ τὸ διωγμὸ τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ (δηλαδή βασανίστηκε ἀπ' τὸν αὐτοκράτορα καὶ ὁμολόγησε γιὰ τὴν πίστη του, + 662 μ.Χ.). Δέν ἀναφέρω ἐδῶ τίς αὐτοκρατορικές πιέσεις στὸν Μ. Ἀθανάσιο καὶ στὸν Μ. Βασίλειο.

Δηλαδή ὅταν ὁ αὐτοκράτορας δέν συμπεριφερότο σάν χριστιανός στὴν καθημερινή του ζωὴ ἢ κυρίως στὴν πολιτική του δράση, ὁ χριστιανός πολίτης ἀναγκαστοῦσε καὶ ἔφθανε μέχρι καὶ τὴν ἐπανάσταση. Ὁ Mommsen τὸ χαρακτηρίζει «νόμιμο δικαίωμα ἐπανάστασης»²⁴⁰. Ἀ.χ. ὁ Νικόλαος ὁ Μυστικός²⁴¹, πατριάρχης, ποῦ ἔγινε καὶ ἀντιβασιλιάς, λέει καθαρά, ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω: «Στίς σιχαμερές διαταγές τοῦ βασιλιᾶ δέν θὰ ὑπακούσει» ὁ χριστιανός.

Ζ' Ἡ σχέση του μέ τὸ Θεό

Ἄν «κάθε ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ζητάει τὴ θεία βοήθεια, πολὺ περισσότερο ὀφείλει ὁ βασιλιάς, ἀφοῦ φροντίζει γιὰ ὄλους», λέει ὁ διάκονος Ἀγάπιος²⁴². Ὅσοι ὁμοῦ «κοσμοκράτορες» (ἄρχοντες) δέν φοβοῦνται τὸ Θεό θὰ τιμωρηθοῦν, λέει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ἐρμηνευοντας τὸν προφήτη Ἡσαΐα²⁴³, γιατί ἐνῶ εἶναι θνητοὶ σκέπτονται σάν νὰ εἶναι ἀθάνατοι²⁴⁴. Γι' αὐτὸ «πρέπει ὁ ἄρχοντας νὰ ἐκτιμῆσει, τί τοῦ ἔχει ἐμπιστευθεῖ ὁ Θεός - αὐτὸ τὸ μεγάλο μυστήριον», ποῦ τὸν συνδέει μέ τὸ Θεό, λέει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος²⁴⁵. Δηλαδή ὁ Θεός «ἐκουσίως» «ἐμπιστεύθηκε» τὸν ἄρχοντα, τὸν ἔκανε «οἰκονόμον» τοῦ, «τοῦ ἔδωσε στὸ χέρι τὰ ἡνία γιὰ νὰ συγκρατεῖ τὴν ὁρμὴ τῆς ἁμαρτίας», δηλαδή τὸν ἔκανε «φύλακα τῶν θείων ἐντολῶν»²⁴⁶, γιὰ νὰ τὸν «φοβοῦνται οἱ κακοὶ»²⁴⁷. Ἐπαναλαμβάνουν δηλαδή τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου

²⁴⁸ Καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐκφράζεται τολμηρά, καθὼς εἶδαμε: «Θεοὶ γίνεσθαι τοῖς ὑφ' ἡμῶν»²⁴⁹.

Ἄξιός, λοιπόν, βασιλιάς εἶναι στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ» (Βασίλειος²⁵⁰), «φυλάγεται ἀπ' τὸ Θεό», γι' αὐτὸ «μέ γενναϊότητα πολεμᾷ τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἐξασφαλίζει τέλεια τοὺς πολίτες» (Ἀγαπητός²⁵¹). Ὁ βασιλιάς δέν θὰ σωθεῖ ἀπ' τὴ μεγάλη του δύναμη, ἀλλ' ἀπ' τὴ «χάρη τοῦ Θεοῦ», θὰ ἐφαρμοσθεῖ καὶ σ' αὐτὸν τὸ «χάριτί ἐστε σεσωσμένοι»²⁵².

Η' Καλοὶ καὶ κακοὶ ἄρχοντες

Εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν καλοὶ καὶ κακοὶ ἄνθρωποι, ἐπομένως καὶ ἄρχοντες μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν καλοὶ καὶ κακοί.

Πιὸ πάνω ἀνάφερα τὰ προσόντα τοῦ ἄρχοντα γενικά, ἀλλὰ καὶ τοῦ καλοῦ - χριστιανοῦ ἄρχοντα. Σὲ μιὰ ἐπιστολή μάλιστα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου, εἶδαμε τὸν καλὸ - χριστιανὸ ἄρχοντα στὴν πράξη. Ἀνάφερα ἀκόμη τὰ διάφορα ἐλαττώματα ποῦ ἔχουν οἱ κακοὶ ἄρχοντες.

Μερικὲς φορές, ὅπως παρατήρησε ὁ Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ἐνῶ κάποιος φαίνεται καλὸς ἄνθρωπος, μόλις γίνετ' ἄρχοντας ἐξελίσσεται σὲ κακὸ - παρουσιάζει νέες κακίες²⁵³. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐξηγεῖται μέ τὴν παρατήρηση τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ: Ὅποιος δέν πιστεύει καὶ δέν ζεῖ χριστιανικά καὶ ἂν κατορθώσει νὰ προσδεύσει θὰ καταπέσει πολὺ χαμηλά μέ τὴν πρώτη ἀφορμὴ²⁵⁴.

Ὁ κακὸς ἄρχοντας εἶναι χειρότερος κι ἀπ' τὴν ἀναρχία, λέει ὁ Χρυσόστομος²⁵⁵. Ὅταν λ.χ. ὁ ἄρχοντας παραβαίνει τοὺς νόμους, πῶς μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὸ νόμο στοὺς ἄλλους; Ὁ κακὸς ἄρχοντας ὄχι μόνον δέν καταδιώκει τοὺς κλέφτες, ἀλλὰ καὶ συνεργάζεται μαζί τους (Χρυσόστομος²⁵⁶).

Ἀλλὰ τὸν κακὸ ἄρχοντα τὸν πρόβαλαν οἱ ἄνθρωποι στὴν ἐξουσία²⁵⁷.

Είναι όμως φυσικό ο πολίτης να αγωνίζεται έναντιον του κακού άρχοντα. Ο Ώριγένης μάλιστα υποστηρίζει πώς ή έκφραση του Παύλου «ή πάλη... μέ τις άρχές μέ τις έξουσίες»²⁵⁸ έννοεί τόν άγώνα αυτό έναντιον τών κακών άρχόντων²⁵⁹. Ο άγώνας αυτός είναι δύσκολος. Η μεγαλύτερη δυσκολία είναι ή συνήθεια να μιμοϋνται οί πολίτες τή συμπεριφορά του άρχοντα²⁶⁰, όπως είπαμε πιο πάνω.

Θ' Ο δικτάτορας

Ο πιο κακός άπ' τούς κακούς είναι ο δικτάτορας - ο «τύραννος». Ο Συνέσιος Πτολεμαΐδος λέει: «Βασιλέως έστί τρόπος, ο νόμος. Τυράννου δέ ο τρόπος νόμος»²⁶¹, δηλαδή δέν υποτάσσει τις επιθυμίες του στο νόμιμο - τό σωστό, αλλά τήν άτομική του επιθυμία τήν κάνει νόμο του κράτους. Καί ο Μ. Βασίλειος κάνει τήν ίδια σύγκριση: «Ο δικτάτορας σέ τούτο διαφέρει άπ' τό βασιλιά: Ο ένας ψάχνει να βρει, τί άτομικά τόν ωφελεί, ένώ ο άλλος τί ωφελεί τούς άλλους»²⁶². Κι ο Ίσιδωρος ο Πηλ. λέει πώς «οί πολίτες υποφέρουν τούς κόπους, ένώ ο δικτάτορας τρυγάει τις ήδονές»²⁶³. Κι ο Συνέσιος: «ο βασιλιάς παχαίνει τά πρόβατα. Ο τυραννος παχαίνει άπ' τά πρόβατα»²⁶⁴.

«Η βασιλεία είναι κοντά στή δικτατορία, όπως ή άνδρία στή θρασύτητα κι ή έλευθερη ζωή στήν άσωτία. Μοιάζουν κι οί δυό, όπως ο βοσκός κι ο μάγειρας. Έχουν κι οί δυό πρόβατα, αλλά ο ένας για να τά θόσκει κι ο άλλος για να τά σφάζει και να τά μαγειρεϋει» (Συνέσιος²⁶⁵).

Ο άρχοντας «δέν πρέπει να έμπιστευεται στή δικτατορία τή διοίκηση τών υπηκόων του, αλλά στή φιλική σχέση μαζί τους. Η φιλική σχέση μέ τούς πολίτες είναι ή θετικότερη και άσφαλέστερη για τόν άρχοντα, από τό φόβο», λέει ο Μ. Φώτιος²⁶⁶. Η, όπως λέει ο Γρηγόριος ο

Θεολόγος, «καλύτερα βασιλεία για λίγο χρόνο, παρά δικτατορία για πολύ»²⁶⁷.

Αν οί πολίτες δέν εκτιμήσουν τόν καλό άρχοντα, ο Θεός τούς εγκαταλείπει. Καί κατά τόν προφήτη τής Π. Διαθήκης Ζαχαρία, λέει ο Θεός: «Δέ θα σάς ποιμάνω έγώ πιά: όποιος πεθάνει ως πεθάνει, κι όποιος χαθεί ως χαθεί κι όσοι μέινουν ως φάει ο καθένας τις σάρκες του πλησίον του»²⁶⁸. Αυτό τό χωρίο χρησιμοποιεί ο Θεοδώρητος ο Κύρου²⁶⁹ και λέει πώς ο Θεός επιτρέπει τούς δικτάτορες, για να αποκτήσουν πείρα οί πολίτες και μόνοι τους να ζητήσουν τήν καλή διοίκηση, που πριν δέν τήν εκτίμησαν. Κι άλλου ο ίδιος παραβάλλει τούς δικτάτορες μέ τούς δημίους, που ένώ δέν τούς εκτιμάμε τούς άνεχόμεστε, γιατί μάς προσφέρουν μια δύσκολη ύπηρεσία (τιμωροϋν τούς κακούς). Έτσι και οί δικτάτορες. «Έπειτα όμως κι αυτούς ο Θεός τούς τιμωρεί άυστηρά, επειδή βέβαια μ' αυτά τά κακά που έκαναν έξυπηρετούσαν τήν πονηριά τους, και δέν διακονούσαν τό Θεό».

Για τις συνέπειες τής δικτατορίας θα μιλήσουμε πιο κάτω.

Γ' Ο Θεός και οί κακοί άρχοντες

Ο κακός άρχοντας - ο τυραννος, ο δικτάτορας είναι ένα πρόβλημα. Γιατί δηλαδή επιτρέπει ο Θεός τούς κακούς άρχοντες; Ο Παύλος είπε: «Ου γάρ έστιν έξουσία είμή υπό Θεου, αι δέ ούσαι έξουσίαι υπό του Θεου τεταγμέναι εισίν»²⁷⁰. Έπομένως όλους τούς πολιτικούς άρχοντες καλούς - κακούς τούς «χειροτονει» ο Θεός; Όχι, λέει ο Ίωάννης ο Χρυσόστομος: «Πρόσεξε όμως: Ο Άπόστολος Παύλος «τό άρχειν και τό άρχεσθαι» (τήν έξουσία) τό έξάρτησε άπ' τήν Πρόνοια του Θεου. (Δέν είπε ο Παύλος πώς) ο τάδε ή ο τάδε άνθρωπος θα είναι πολιτικός άρχοντας. Γιατί ο Θεός δέν εκλέγει μέ άμεση ένέργεια τούς άδικούς ως πολιτικούς άρχοντες, όπως τό άπαιτεί

καί τό ρυθμίζει αὐτή ἢ ἴδια ἢ ἐξουσία. Ἐχοντας ὁμοίως ὁ Θεός καλή πρόθεση, προσφέρει τήν ἐξουσία σέ ἄρχοντες πού τιμοῦν τό δίκαιο»²⁷¹. Συνεχίζει ὁ Χρυσόστομος καί ἀναφέρει χωρία ἀπ' τούς προφήτες Ἡσαΐα καί Ἱερεμία πού λέει ὁ Θεός: «Θά τοὺς δώσω ἡγεμόνες σύμφωνα μέ τήν ἐπιθυμία μου», ἢ «θά σᾶς ἐπιβάλλω ἄρχοντες νεαροῦς (ἄμναλους), πού θά σᾶς ξευτελίσουν»²⁷².

Γιά τή σχέση μάλιστα τοῦ Θεοῦ στήν ἐκλογή τοῦ ἄρχοντα εἶναι κλασική ἡ περίπτωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ πρώτου βασιλιά τῶν Ἰσραηλιτῶν τοῦ Σαοῦλ²⁷³: Οἱ Ἰσραηλιτες ζητοῦν ἀπ' τόν προφήτη Σαμουήλ νά τοὺς δώσει βασιλιά. Ὁ Σαμουήλ προσεύχεται καί ὁ Θεός τοῦ ἀπαντᾷ: «Νά ὑπακούσεις στήν ἐπιθυμία τοῦ λαοῦ. Δέν ξευτέλισαν ἐσένα, ἀλλά Ἐμένα, γιά νά μή βασιλεύω ἐγώ σ' αὐτούς. Ἄλλά νά διαμαρτυρηθεῖς σ' αὐτούς καί νά τοὺς ἐκθέσεις τά δικαιώματα (τήν ἀπόλυτη ἐξουσία) πού θά ἔχει ὁ βασιλιάς στό λαό». Ὁ λαός ὁμοίως δέν πείσθηκε στίς ὑποδείξεις τοῦ Σαμουήλ καί τοῦ εἶπε: «Ὁχι, ἀλλά θέλουμε βασιλιά». Καί ὁ Σαμουήλ, ὅπως τοῦ εἶπε ὁ Θεός τοὺς «ἔχρισε» τό Σαοῦλ βασιλιά «κατά τήν καρδίαν» αὐτῶν - ὅπως θέλανε. Δηλαδή ὁ Θεός κατά τήν ἐπιθυμία τοὺς δέχεται («ἀνέχεται», θά μπορούσαμε νά ποῦμε) νά ἔχουν βασιλιά. Ὁ Θεός δέχεται κατανοχή τό βασιλιά - ὄχι γιατί τόν ἠθελε ὁ ἴδιος. Τό ἴδιο κάνει ὁ Θεός σ' ὄλες τίς ἄλλες περιστάσεις. Ἄν ἐπιμένει ὁ λαός, ὁ Θεός ἀνέχεται νά γίνει αὐτό πού θέλει ὁ λαός, ἀλλά μέ ὄλες τίς καλές ἢ κακές συνέπειες τῆς ἐπιλογῆς του. Καί πάλι, ἂν οἱ συνέπειες εἶναι κακές τίς «οἰκονομεῖ» ὁ Θεός τελικά γιά νά βγοῦν στό καλό.

Στό ἴδιο πρόβλημα: Τόν κακό ἄρχοντα τόν διάλεξε ἢ δέν τόν διάλεξε ὁ Θεός; Ἀπαντᾷ ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου: «Βλέποντας ἐκεῖνους τοὺς ἄρχοντες πού εἶναι πολὺ κακοὶ καί ἀκόλαστοι, καί μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς μάλιστα δωροδοκοῦνται, καί παρανομοῦν, ἂν σκοντάφτεις καί ἀγωνίζεσαι γιά νά ἐξηγήσεις αὐτή τήν ἀντίφαση, προλαβαίνω τήν πο-

νηρή σου σκέψη καί σοῦ λέω: Ὁ Θεός δέν ἐμπιστεύθηκε αὐτή τήν ἐξουσία, στοὺς τέτοιους ἄρχοντες, ἀλλά ἡ πονηρία (ἢ κακία) τῶν πολιτῶν ἐπιδίωξε νά τοὺς δώσει τήν ἐξουσία»²⁷⁴. Καί ὁ Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης μᾶς προσφέρει δύο ὥραϊα παραδείγματα: Στά χρόνια τοῦ «τυράννου» (αὐτοκράτορα) Νικηφόρου Φωκᾶ (963-969 μ.Χ) ἓνας καλὸς χριστιανὸς μέ ἐπιμονή ρωτοῦσε τό Θεό: «Γιατί ἔκανες αὐτόν βασιλιά;» Κι ὁ Θεός τοῦ ἀπάντησε: «Γιατί δέν βρήκα χειρότερο». Σέ μιὰ πόλη, πάλι, τῆς Θηβαΐδας τῆς Αἰγύπτου ἓνας διεστραμμένος ἄνθρωπος, πού ὑποκρινόταν τόν εὐσεβῆ, ἔγινε μοναχὸς κι ἔκανε τό σπουδαῖο πνευματικό. Τόσο ξεγέλασε τοὺς ἀνθρώπους, πού ὁ λαός («οἱ δημόται») τόν ἐξελέξαν ἐπίσκοπο. Αὐτὸς ἄρχισε νά τό πέρνει ἐπάνω του. Γι' αὐτό ὁ Θεός τοῦ παρήγγειλε: «Γιατί ὑπερηφανεύεσαι, ἄθλιε ἄνθρωπε; Πραγματικά ἔγινες, ἐπίσκοπος, ὄχι γιατί ἦσουν ἄξιος τῆς ἱερωσύνης, ἀλλὰ γιατί αὐτή ἡ πόλη γιά τέτοιο ἐπίσκοπο εἶναι ἄξια»²⁷⁵. Καί ἐπεξηγεῖ: Οἱ ἄξιοι ἄρχοντες προωθοῦνται στίς πόλεις πού τοὺς ἀξίζουν, «ἐνῶ οἱ ἀνάξιοι, μέ παραχώρηση, ἢ ἐπιθυμία τοῦ Θεοῦ, προχειρίζονται στοὺς ἀνάξιους» πολίτες. Καί συμπεραίνει: «Γι' αὐτό, ἂν δεῖς κάποιον ἀνάξιο καί πονηρό ἄρχοντα ἢ ἐπίσκοπο, μὴ ἀπορήσεις, καί μὴ συκοφαντεῖς τό Θεό· ἀλλά μάλλον μάθε καί πίστευε, ὅτι παραδοθήκαμε σέ τέτοιους τυράννους, πού καί ἡ κακία τοὺς ἀκόμη δέν εἶναι ἀνάλογη μέ τό κακό πού μᾶς ἀξίζει». Ὡστε ὁ Θεός προωθεῖ ἄρχοντες, ἀνάλογα μέ τήν ποιότητα τῶν πολιτῶν. Στους καλοὺς πολίτες προωθεῖ καλοὺς ἄρχοντες καί στοὺς κακοὺς παραχωρεῖ (ἀνάχεται) κακοὺς ἄρχοντες.

ΙΑ Ἄγρια καὶ συνέπειες στή διοίκηση τῶν κακῶν ἀρχόντων

Τά αἷτια καί τίς συνέπειες τῆς διοίκησης τῶν κακῶν ἀρχόντων περιγράφει ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου²⁷⁶: «Οἱ πολίτες δέν ὠφελήθησαν καθόλου ἀπ' ὅσους ἠθελαν νά τοὺς

προσελκύσουν συμβουλευόντας τό καλό, ἀλλά πρόσβα-
λαν τήν καλή τους διδασκαλία μέ τή μοχθηρή τους συμ-
περιφορά. Κι ἔτσι αὐτοί οἱ ἴδιοι, στέρησαν τόν ἑαυτό
τους ἀπ' τή θεϊκή προστασία. Ἐπειτα, ἀφοῦ ἀπογυμνωθή-
κανε ἀπ' τή θεϊκή φροντίδα (οἰκονομία - πρόνοια) ἀπό-
λαυσαν τίς συνέπειες τῆς διοίκησης τῶν κακῶν ἀρχόν-
των, γιά νά μπορέσουν νά θυμηθοῦν τήν καλοκάγαθη δια-
παιδαγώγηση, πού εἶχαν ἀπ' τους καλοῦς ἄρχοντες καί μέ
τήν πείρα, πού ἀπόκτησαν ἀπ' τά χειρότερα νά ἐκτιμή-
σουν τά καλύτερα». Ὡστε ἀνέχεται ὁ Θεός τόν κακό ἄρ-
χοντα γιά νά ἐκπαιδεύσει τούς πολίτες Ἄλλά καί «εὐκο-
λα τούς καθαιρεῖ» καί «τούς ἀφερεῖ» τήν ἐξουσία, κατά
τόν Θεοδώρητο τόν Κύρου²⁷⁷. Χαρακτηριστικό παρά-
δειγμα εἶναι ὁ Εὐτρόπιος²⁷⁸.

Ἄρχοντας, λέει ὁ Χρυσόστομος, «πού σέ τίποτα δέν
ὀφελεῖ τούς πολίτες, εἶναι ὁ πῖο ἄθλιος»²⁷⁹. Κι ὁ Θεοδώ-
ρητος πάλι προσθέτει²⁸⁰ τό παράδειγμα τοῦ δήμιου, πού
εἶδαμε πῖο πάνω: Ὁ τύραννος εἶναι ἀνεκτός, ὅπως ὁ δή-
μιος, ἐνῶ δέν ἐκτιμᾶται, ὅμως πληρώνεται καί συντηρεῖ-
ται ἀπ' τό κράτος. «Ὑστερα βέβαια θά ἔρθει καί ἡ τιμω-
ρία τῶν τυράννων, γιὰτί ἀκριβῶς δέν ἐργάστηκαν σύμφω-
να μέ τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ἔκαναν τίς πονηριές
τους καί ἔφεραν τίς τόσες συμφορές στούς πολίτες»²⁸¹.
Γι' αὐτό καί οἱ πολίτες «ἐπαναστατοῦν, ὅταν ἀθέλητα
ὑποτάσσονται» στόν ἄρχοντα²⁸². Καί ὁ Φώτιος²⁸³ ἐπανα-
λαμβάνει τήν ἀρχαία σκέψη: «Στό δέντρο πού λέγεται δι-
κτατορία («τυραννία») πολλοί ἀνέβηκαν, ἀλλά κανεῖς δέν
κατέβηκε ὁμαλά. Ὅλοι γκρεμίστηκαν». Ὁ Φώτιος, ἀκό-
μη, συνοψίζει τίς συνέπειες τοῦ κακοῦ ἄρχοντα (αὐτουνοῦ
πού «δέν εἶναι πρῶτος καί στήν ἀρετή», ὅπως λέει): 1) Θά
χάσει τήν ψυχή του, 2) «προκαλεῖ τούς πολίτες νά τόν
μιμηθοῦν στό κακό» καί 3) «τούς ἀναγκάζει νά βλαστη-
μοῦν τό Θεό, γιὰτί σ' αὐτόν τόν κακό, ἐμπιστεύθηκε τόσο
μεγάλη ἐξουσία»²⁸⁴.

Τό κακό παράδειγμα τῶν ἀρχόντων γιά τούς πολίτες,
ἐκτός ἀπ' τό Φώτιο, τό ἀναφέρουν: Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεο-
λόγος «οἱ ὑπήκοοι, λέει, συνηθίζουν νά μολύνονται ἀπ'
τήν κακία τοῦ ἄρχοντα τάχιστα καί πολὺ εὐκολα, ἐνῶ τό
ἀντίθετο συμβαίνει μέ τήν ἀρετή»²⁸⁵. Καί ὁ Κύριλλος
Ἀλεξανδρείας λέει: «Οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες γίνονται δά-
σκαλοι καί ξεστρατίζουν τούς πῖο ἠθικά ἀδύνατους ἀπ'
τούς πολίτες»²⁸⁶.

Ἄρχοντας, ὅμως κάνει σαφὴ διάκριση μεταξύ δι-
δασκαλίας τοῦ (ἐκκλησιαστικοῦ ἀσφαλῶς) ἄρχοντα καί
τῆς ζωῆς του: Βασίζεται στά λόγια τοῦ Χριστοῦ: «Πάντα
οὖν ὅσα, ἂν λέγουσιν ὑμῖν, ποιεῖτε κατὰ δέ τά ἔργα αὐτῶν
μὴ ποιεῖτε»²⁸⁷. Καί ἐξηγεῖ ὅτι τό «μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ
κριθεῖτε»²⁸⁸, ἰσχύει γιά τόν τρόπο τῆς ζωῆς καί «οὐ περι-
πίστεως»²⁸⁹.

5. ΤΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Καί ὁ ἄρχοντας καί ὁ πολίτης ἔχουν καθήκοντα κοινά
πρὸς τό Θεό, ἀλλά ἔχουν καί μεταξύ τους. Οἱ Ἕλληνες
Πατέρες τονίζουν τά καθήκοντα αὐτά τῶν ἀρχόντων πρὸς
τούς πολίτες καί τῶν πολιτῶν πρὸς τούς ἄρχοντας.

Α' Τά καθήκοντα τοῦ ἄρχοντα

Σέ προηγούμενη παράγραφο γιά τό ἔργο τοῦ ἄρχοντα,
βρίσκουμε πολλὰ ἀπ' τά καθήκοντά του. Ἀναφέρονται
δηλαδή σάν ἔργο (καί ἐπομένως σάν καθήκοντα) τοῦ ἄρ-
χοντα: 1) ἀγῶνας κατὰ τοῦ κακοῦ (ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν τοῦ
κράτους), 2) ἐπιβολή τῆς δικαιοσύνης, 3) ἀπειλή καί τι-
μωρία τῶν κακῶν καί περιποίηση τῶν καλῶν πολιτῶν, 4)
πρόνοια γιά τίς ὑλικές ἰδίως ἀνάγκες τῶν πολιτῶν καί 5)
προσπάθεια ἐκπολιτισμοῦ τῶν πολιτῶν.

Ὅλα αὐτά, στίς σχέσεις τοῦ ἄρχοντα μέ τούς πολίτες,

είναι καθήκοντα του ἄρχοντα πρὸς τοὺς ὑπηκόους του. Ἄλλὰ ἐδῶ θὰ συμπληρώσω καὶ θὰ διευκρινίσω τὰ καθήκοντά του, κατὰ τοὺς Πατέρες.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐνῶ διδάσκει τοὺς πολίτες (πού εἶναι ἄκροατές του) γιὰ τὰ καθήκοντά τους, λέει: «Καὶ οἱ ἄρχοντες νά τὰ προσέξουν, ὄχι μόνον οἱ πολίτες, ὅτι δηλαδή, ὅπως οἱ πολίτες πρέπει νά εἶναι ὑπάκοοι στοὺς ἄρχοντες, ἔτσι καὶ οἱ ἄρχοντες πρέπει νά εἶναι ἄγρυπνοι καὶ νηφάλιοι στίς φροντίδες τους γιὰ τοὺς πολίτες»²⁹⁰.

Τί νά προσέχουν; Ἄλλοῦ τό ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος: «Ὅταν ὁ ἄρχοντας ἀγαπάει τόν πολίτη, τότε ὅλοι εἶναι συνενωμένοι». Ἐνῶ ἀπ' τόν πολίτη ζητάει ὑποταγή, ἀπ' τόν ἄρχοντα, ζητάει ἀγάπη: Δηλαδή, ἐνῶ «ἐκ φύσεως εἶναι ἀπαραίτητη κάποια ἐξουσία, χρησιμοποίησε σύ καί τό δεσμό τῆς ἀγάπης». Ἐτσι «γιὰ τόν πολίτη εἶναι ἀνεκτὴ ἢ ἐξουσία»²⁹¹. Αὐτό συμφέρει καί τοὺς δύο, ὄχι μόνον τοὺς πολίτες, ἀλλά καί τοὺς ἄρχοντες. «Ἄς κάνετε (λοιπόν τό καθήκον σας) αὐτό μέ χάρη, κι ὄχι ἀναστενάζοντας. Πράγμα πού δέ θά ἦταν γιὰ τό συμφέρον σας»²⁹².

Καί συνεχίζει ὁ Χρυσόστομος: «Ὅταν ὅμως ἄδικα «καταφρονῆται» ὁ ἄρχοντας ἀπ' τοὺς πολίτες, τί πρέπει νά κάνει; Δέν πρέπει νά ἀμυνθεῖ; Ὁχι λέει ὁ Χρυσόστομος. Ἡ μεγαλύτερη ἄμυνα εἶναι «νά κλάψει καί νά στενάξει». Τότε ὁ Θεός θά τόν υπερασπίσει. Ὅπως λ.χ. τό γιὰτρό: ἄδικα τόν βρίζει ὁ ἀσθενής, γιὰτί τόν ταλαιπωρεῖ θεραπεύοντάς τον. Ὁ γιὰτρός ὅμως δέν ζητάει τήν τιμωρία τοῦ ἀσθενῆ, ἀλλά τόν ἀνέχεται. Ἐτσι πρέπει νά φερθεῖ κι ὁ ἄρχοντας»²⁹³.

Ὁ ἄρχοντας ἔχει καθήκον νά εἶναι ὑπόδειγμα πίστεως καί ζωῆς, ἔλεγε ὁ Φώτιος²⁹⁴, ὅπως ἀνέφερα πιο πάνω.

Γυρίζει πάλι ὁ Χρυσόστομος τό λόγο στοὺς πολίτες,

συνδέοντάς τους μέ τόν ἄρχοντα: «Δέν ἐξαρτῶνται τά πάντα ἀπ' τοὺς ἄρχοντες, λέει ἀλλά κι ἀπό σᾶς, τοὺς πολίτες»²⁹⁵. Ἐδῶ προσέχουμε μόνον πὼς περιορίζει τόν ἐγωισμό τοῦ ἄρχοντα καί τόν συνδέει μέ τόν πολίτη.

Β'. Τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτη

Τί ἐξαρτᾶται ἀπ' τοὺς πολίτες κατὰ τόν Χρυσόστομο; Ὁ ἀγώνας τοῦ πολίτη κατὰ τοῦ κακοῦ συναδέλφου του (τοῦ ἄλλου πολίτη). Γιὰτί ὁ κακός πολίτης, ἂν ἀντιληφθεῖ πὼς ὄχι μόνον ὁ ἄρχοντας ἀλλά καί οἱ πολίτες εἶναι ἐναντίον του, τότε θά ἀποφύγει τό κακό. Στήν ἐνσταση: τόν λυπώμαστε - τόν κακομοίρη, ἀπαντᾷ ὁ Χρυσόστομος: Ἡ καλύτερη φιλανθρωπία εἶναι, νά τόν βοηθήσουμε νά καταλάβει τό σφάλμα του. Ὅπως τόν ἀσθενῆ δέν τόν ἀφήνουμε νά ἰκανοποιήσῃ τίς ἐπιθυμίες του, ἀλλά ἐπιμένουμε στή δίαιτα τοῦ γιὰτροῦ, γιὰ νά γίνει καλά, ἔτσι καί στόν κακὸ πολίτη²⁹⁶.

Γιὰ τή σχέση τοῦ πολίτη μέ τόν ἄρχοντα ἰσχύει ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὁ Πέτρος καί ἡ Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή ὄρισαν: «Ὁ καθένας ἄς ὑπακούει στοὺς ἀνωτέρους πολιτικούς ἄρχοντες». Καί «νά ὑποτάσσεσθε στήν ἀνθρώπινη πολιτική ἐξουσία γιὰ χάρη τοῦ Θεοῦ»²⁹⁷. Τό θέμα τῆς ὑπακοῆς σχολιάζει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος λέγοντας: «Νά ὑποτασσόμαστε καί στοὺς ἐπίγειους ἄρχοντες, γιὰ νά ὑπάρχει κάποια τάξη. Καί τόσο περισσότερο, ὅσο οἱ ἄρχοντες εἶναι πιο ἡμεροὶ καί πιο καλοὶ»²⁹⁸.

Ὁ Χρυσόστομος κάνει μιά διάκριση: Ὁ χριστιανός θά ἀπειθαρχήσει στόν ἄρχοντα, ὄχι γιὰ τήν μὴ χριστιανική ζωὴ του, ἀλλά γιὰ τήν πίστη του, καί ἐπομένως γιὰ τίς ἀντιθρησκευτικές του διαταγές. Γιὰτί τό «μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε»²⁹⁹ ἀναφέρεται στή ζωὴ κι ὄχι στήν πίστη³⁰⁰, ὅπως εἶπαμε πιο πάνω.

Ἡ πειθαρχία καί ἡ ὑποταγή στόν ἄρχοντα θά γίνεται

υπό δρους: Θά υπακούει «σ' αὐτές τίς διαταγές, πού δέν ἐμποδίζεται ἢ ἐφαρμογή τοῦ Θεοῦ νόμου», λέει ὁ Βασίλειος³⁰¹. Τό ἴδιο ἰσχύει καί στίς διαταγές τοῦ ἀφεντικοῦ στό δοῦλο, λέει ὁ Θεοδώρητος³⁰². Κι ὁ Νικόλαος ὁ Μυστικός³⁰³, πού σάν πατριάρχης ἐγινε καί ἀντιβασιλιάς, τά ἴδια λέει μέ χαρακτηριστικά καί πρακτικά παραδείγματα. Προϋποθέτοντας πώς ὁ βασιλιάς εἶναι εἰκόνα τοῦ θεοῦ, κι ἄν δέν εἶναι εἰκόνα δέν εἶναι βασιλιάς, λέει: «Διατάσσει ὁ βασιλιάς νά φερθεῖς μέ ἀσέβεια πρὸς τὸ Θεό, μέ παρόμοιες πονηριές σάν αὐτές πού μᾶς ὑποβάλλει ὁ διάβολος; Αὐτή ἡ ἐνέργεια δέν ταιριάζει στό βασιλιά. λοιπόν οὔτε νά τόν πιστέψεις σέ ὅσα σοῦ λέει... Διατάσσει νά συκοφαντήσεις, ἢ κάποιον νά σκοτώσεις μέ δόλιο τρόπο, ἢ νά ὑποσκάψεις τίς συζυγικές σχέσεις τῶν ἄλλων, ἢ ν' ἀφαιρέσεις μέ ἄδικο τρόπο τήν ξένη περιουσία; Οὔτε αὐτό δείχνει τή βασιλική του ιδιότητα, ἀλλά τήν ιδιότητα τοῦ λωποδύτη, τοῦ συκοφάντη, τοῦ μοιχοῦ καί τοῦ ἄρπαγα. Κι ἄν κάποιος ἀγαπάει τὸ Θεό καί τόν τιμᾶει καί τιμᾶει καί τήν ἐπίγεια βασιλεία Του, πού τοῦ τήν παραχώρησε ὁ ἴδιος ὁ Θεός, δέ θά υπακούσει σέ τέτοιες σιχαμερές διαταγές. Ἄλλά πρῶτα ἀπ' ὅλα θά διαλέξεις, νά χάσεις τή ζωή σου παρά νά γίνεις ὑπηρέτης σ' αὐτόν πού τέτοια διατάσσει»³⁰⁴. Δηλαδή ἀποφασίζει νά διδάξει ἀπειθαρχία στό βυζαντινὸ βασιλιά, μέ θυσία τῆς ζωῆς του. Καί ποιός; Ὁ αὐλικός καί πολιτικός μυστικοσύμβουλος τοῦ αυτοκράτορα, Νικόλαος ὁ Μυστικός. Αὐτό σημαίνει χριστιανική συνέπεια: ὅσο αὐστηρός εἶναι στήν πειθαρχία, τόσο αὐστηρός εἶναι καί στήν ἀπειθαρχία, μέ κριτήριο πάντοτε τή θεία νομοθεσία.

Θυμίζω ὅ,τι εἶπα πῶς πάνω: Ὁ σκοπός τῆς ἐξουσίας εἶναι «νά περιορίσει τή φορά πρὸς τήν κακία», γιατί «οἱ πῶς πολλοὶ ἄνθρωποι εἶναι γεμάτοι ἀπό κακίες», «εἶναι ἀσελγεῖς». Εἶναι λοιπόν «ἡ ἐξουσία ἓνα φάρμακο, πού ἐμ-

ποδίζει τίς πληγές τῆς παρανομίας» νά ἀναπτυχθοῦν Ἄν ὅμως δέν εἶναι «φάρμακο», ἀλλά δηλητήριο - «διαβολικές πονηριές»; Τότε ἀντιστρέφονται οἱ ὅροι. Ἄντι πειθαρχία στό βασιλιά χρειάζεται ἀπειθαρχία στό βασιλιά. Κι αὐτό εἶναι μιά συνέπεια καί συνέχεια τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας: «Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις»³⁰⁵.

Προσευχή «ὑπὲρ βασιλέων», λέει ὁ Παῦλος³⁰⁶ κι ἐρμηνεύει ὁ Χρυσόστομος³⁰⁷: Ἄφοῦ γιὰ τοὺς ἐχθροὺς μας πρέπει νά προσευχόμαστε, πολὺ περισσότερο, πρέπει νά προσευχόμαστε γιὰ τοὺς ἄρχοντες πού κινδυνεύουν, ἰδίως στὸν πόλεμο, γιὰ νά ζοῦμε ἐμεῖς μέ εἰρήνη καί ἡσυχία. Κι ὁ Ὁριγένης προσέχει πὸς ὁ χριστιανὸς μέ τήν προσευχή του βοηθαί τήν ἄμυνα τοῦ κράτους³⁰⁸.

Γιὰ τήν ἀπόδοση τῆς τιμῆς στὸν ἄρχοντα, ἀκολουθώντας τὸν Παῦλο καί τὸν Πέτρο³⁰⁹ ἐπεξηγοῦν: Γὴν πρέπουσα τιμὴ νά ἀποδίδουμε³¹⁰, ἀλλά ὄχι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸν κόπο πού κατέβαλλε. Ἄν δεχθεῖ μεγαλύτερη τιμὴ, πρέπει νά τιμωρηθεῖ (Χρυσόστομος³¹¹).

Ἡ ἐπιείκεια καί ἡ καλὴ συμπεριφορά εἶναι καθήκον τοῦ πολίτη πρὸς τὸν ἄρχοντα. Αὐτό διδάσκει ὁ Χρυσόστομος³¹². Γιατί δέν συμφέρει νά παροξύνεται ὁ ἄρχοντας³¹³. Καί συμπληρώνοντας ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος³¹⁴ λέει: «Μὴ νομίζει κανεὶς πὸς ὑποστηρίζω νά ἐπιδιώκουμε ὅποιαδήποτε εἰρήνη, γιατί ξέρω κι ἐπανάσταση πού εἶναι καλύτερη ἀπ' τήν εἰρήνη καί ὁμόνοια πού εἶναι πάρα πολὺ βλαβερή. Ἄλλά θέλω - ἐπιδιώκω τήν ὁμόνοια, πού εἶναι καί καλὴ, καί γιὰ τὸ καλὸ ὄλων, καί μᾶς συνδέει μέ τὸ Θεό»³¹⁴.

Ὁ Συνέσιος Πτολαιμαῖδος συνιστᾷ προσοχὴ στή φιλία τοῦ πολίτη μέ τὸν ἄρχοντα, γιατί εἶναι μὲν καλὴ, ἀλλά δέν πρέπει νά γίνεται κατάχρηση τῆς φιλίας³¹⁵. Καί γιὰ τὸ φόβο τῶν πολιτῶν λέει τὸ ἀποφθεγματικό: «Ἄφοβια μεγίστη τὸ φοβεῖσται τοὺς νόμους»^{315α}.

Ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει σάν καθήκον τῶν πολιτῶν τὴν οἰκονομικὴ συντήρηση τοῦ ἄρχοντα ³¹⁶.

Γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων ὁ Κύριος, ὅπως εἶδαμε στό πρῶτο κεφάλαιο, δύο φορές ἀπασχολήθηκε: 1) «Ἀπόδοτε τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι» εἶπε ³¹⁷. Καί 2) τὸ ἀκόλουθο ἐπεισόδιο ³¹⁸: Ὁ εἰσπράκτορας τοῦ φόρου εἶπε στὸν Πέτρο πῶς ὁ Κύριος κι ὁ ἴδιος δέν πλήρωσαν τὸ φόρο. Ὁ Κύριος εἶπε τότε στὸν Πέτρο: «τὰ παιδιὰ (τοῦ Θεοῦ) εἶναι ἐλεύθερα» - δέν πληρώνουν φόρο στό Ναό. «Ἀλλά γιὰ νά μὴ τοὺς σκανδαλίσουμε... δῶσε τους τὸ (φόρο) γιὰ μένα καὶ γιὰ σένα». Δηλαδή πλήρωσαν τὸ φόρο γιὰ νά μὴ δημιουργηθεῖ σκάνδαλο.

Κι ὁ Παῦλος μιλάει γιὰ τὸ φόρο ³¹⁹ καὶ ἀκολουθοῦν οἱ Πατέρες: Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ³²⁰, Θεοδώρητος ³²¹, Νικηφόρος Βλεμμύδης ³²² καὶ ἄλλοι. Ὁ Βασίλειος μάλιστα ἐξετάζει τὴν περίπτωση λαϊκοῦ, πού χρωστάει φόρο καὶ θέλει νά γίνει μοναχός. Γιὰ νά γίνει δεκτός στό μοναστήρι πρέπει ἢ νά ἀφήσει τὴν περιουσία του στοὺς συγγενεῖς του κι αὐτοὶ νά πληρώσουν τὸ φόρο κι ἔπειτα νά γίνει μοναχός, ἢ πρῶτα θά πληρώσει τὸ φόρο καὶ μετὰ θά γίνει μέλος ³²³.

Τέλος ὁ Χρυσόστομος ἔμμεσα λέει πῶς ὁ χριστιανός (πολίτης) θά βοηθήσει γιὰ νά δημιουργηθεῖ μιὰ πρότυπη πολιτεία. Καὶ πολιτεία πρότυπη δέν εἶναι αὐτὴ πού ἔχει μεγάλα καὶ ὄραϊα οἰκοδομήματα καὶ πολλοὺς πολίτες, ἀλλὰ ἐκείνη πού ἔχει ἐνάρετους πολίτες, δηλαδή πολιτισμένους ³²⁴. Παρόμοια ὑποστηρίζει κι ὁ Φώτιος ³²⁵.

Θέλω νά παρατηρήσω ἀκόμη τὴν ἰσορροπία τοῦ ἄρχοντα καὶ τοῦ πολίτη στὰ καθήκοντα, πού τὴν προβάλλει ὁ Χρυσόστομος, μιμούμενος τὴν πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή ³²⁶. Ὁ πολίτης προσφέρει ὑποταγή, περιποιήσεις, διατροφή στὸν ἄρχοντα κι ὁ (καλός) ἄρχοντας ἀντίστοιχα κινδυνεύει καὶ ἀγρυπνεῖ γιὰ τὸ καλὸ τῶν πολιτῶν ³²⁶.

6. ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Α' Σχέσεις ἐξουσιῶν

Ἐνα μεγάλο πρόβλημα πού ἀπασχολεῖ τὴν πολιτικὴ θεολογία εἶναι ἡ σχέση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας. Μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀσχολεῖται ἡ ἐπιστήμη τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ (ἢ Κανονικοῦ) Δικαίου. Ἀλλὰ ἐξετάζει τὸ θέμα ἀπὸ νομικὴ - κανονικὴ ἄποψη. Ἐδῶ θά δοῦμε μόνο τίς ἀπόψεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γι' αὐτές τίς σχέσεις, δηλαδή θά τὸ ἐξετάσουμε ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πολιτικῆς θεολογίας.

Ἀπ' τὴν ὀρθόδοξη ἄποψη οἱ σχέσεις μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας δέν εἶναι ἀντιθετικές. Ἀναφέρω μόνο ἓνα χωρίο τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου: «Ὁ Χριστός ἔφερε στὸν κόσμο τοὺς δικούς Του νόμους, ὄχι γιὰ νά ἀνατρέψει τὴ συνηθισμένη πολιτικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ γιὰ νά τὴν κάνει καλύτερη». («Οὐκ ἐπ' ἀνατροπῇ τῆς κοινῆς πολιτείας ὁ Χριστός τοὺς παρ' αὐτοῦ νόμους εἰσήγαγεν, ἀλλ' ἐπὶ διορθώσει βελτίονι» ³²⁸). Αὐτὰ διδάσκει ἡ Ὀρθόδοξη Θεολογία, ἐνῶ ἡ Δυτικὴ ἀκολουθεῖ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, πού θεωρεῖ ἀντίθετες τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν Πολιτεία. (Συνέπεια αὐτοῦ εἶναι τὸ Παπικὸ Κράτος κ.λ.π.) ³²⁹.

Σιγά-σιγά τὰ πράγματα ἀνάγκασαν τίς δύο ὀργανωμένες ομάδες (ἐξουσίες, ἅς ποῦμε), τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν Πολιτεία, νά συνεργάζονται. Καὶ στὴν πραγματικότητα νά ἀλληλοεπηρεάζονται. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ ἐκκλ. ἱστορικοῦ Σωκράτη τοῦ Σχολαστικοῦ, πού λέει στό προοίμιο τοῦ 5ου βιβλίου του: «Ἄν προσέξεις, θά παρατηρήσεις πῶς παράλληλα βρίσκονται χρονικά καὶ ἀναπτύσσονται τὰ πολιτικὰ κακά καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς δυσχέρειες. Γιατί, ἢ ταυτόχρονα θά βρεῖς νά αὐξάνουν, ἢ τὰ μὲν νά ἀκολουθοῦν τίς δέ καὶ ἄλλοτε προη-

γούνται τά εκκλησιαστικά καί ακολουθοῦν τά πολιτικά ἄλλοτε τό αντίθετο. Ἔτσι ὥστε δέν μπορεῖς νά ἀποδώσεις τήν μεταξύ τους χρονική ἀκολουθία στή σύμπτωση, ἀλλά οἱ δικές μας ἀμαρτίες εἶναι αἰτία καί γιά τήν κατάπτωση καί τῶν δυο... (Κι αὐτά) ἀπό τότε πού ἄρχισε νά χριστιανίζει» ἡ πολιτεία³³⁰. Ἐπόμενο λοιπόν εἶναι νά συνεργάζονται οἱ δυο αὐτές ἐξουσίες, Ἐκκλησία καί Πολιτεία³³¹.

Παραδείγματα: Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος χαρακτηρίζε τόν ἑαυτό του «Ἐπίσκοπο τῶν ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας» (Γῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων ἄς ποῦμε)³³². Καί ὁ αὐτοκράτορας Λέων Γ' ὁ Ἰσαυρος (717-741 μ.Χ.) ἔλεγε «Εἶμαι ἱερέας καί βασιλέας»³³³. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος πάλι θεωροῦσε τόν ἑαυτό του κατώτερο πνευματικά ἀπ' τοὺς ἐπισκόπους καί τοὺς τιμοῦσε, ὅπως εἶπαμε πῶς πρὶν³³⁴. Κι ἀκόμη, ὅταν καθυστερημένα ἔμαθε γιά κάποια μικρὴ αἵρεση μέσα στήν Ἐκκλησία παραπονέθηκε, γιατί δέν τόν ἐνημέρωσαν, ἐπειδὴ «πιθανόν ὁ Θεός, ἔλεγε ὁ ἴδιος, νά στραφεῖ, ὄχι μόνον ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀλλὰ καί ἐναντίον μου, στὸν ὁποῖον μέ τῆ θεία Του ἀπόφαση ἔχει ἐμπιστευθεῖ τῆ διοίκηση ὄλων τῶν ἀνθρώπινων ὑποθέσεων»³³⁵.

Ὁ Ἰουστινιανός ὁ Α' (527-565 μ.Χ.) γράφει σέ μιὰ Νεαρά: «Μέγιστα τῶν ἀνθρώπων τά δῶρα Θεοῦ, παρά τῆς ἄνωθεν δεδομένα φιλανθρωπίας, ἱερωσύνη τε καί βασιλεία ἡ μὲν τῆς θείας ὑπηρετουμένη, ἡ δὲ τῶν ἀνθρώπινων ἐξάρχουσα τε καί ἐπιμελλομένη καί ἐκ μῆς τε καί τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἐκάτερα προΐουσα καί τόν ἀνθρώπινον κατακομοῦσα βίον»^{335α}.

Χαρακτηριστικό καί ἄγνωστο παράδειγμα συνεργασίας εἶναι ὁ, τι ἀναφέρει ὁ 75ος Κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Καρθαγένης (418 ἢ 419 μ.Χ.): «Ὅλοι οἱ Συνοδικοί συμ-

φώνησαν: νά ζητήσουν βοήθεια ἀπ' τοὺς αὐτοκράτορες σχετικά μέ τίς ταλαιπωρίες τῶν φτωχῶν, πού μ' αὐτές τίς δυσάρεστες πράξεις συνεχῶς ἀσχολεῖται ἡ Ἐκκλησία. Ὡστε γιά νά ἀντιμετωπισθεῖ ἡ «τυραννία τῶν πλουσιῶν» στοὺς φτωχοὺς νά ἐκλέξει - ὀρίσει ἡ πολιτεία ἔκδικους γι' αὐτές τίς ὑποθέσεις (καί νά συνεργασθοῦν) μέ τοὺς ἐπισκόπους»³³⁶. Δηλαδή νά διορίσει τό κράτος ἓνα εἶδος «ἐπόπτη ἐργασίας», ὅπως λέμε σήμερα, πού θά ἐπιβάλλει τό νόμο στοὺς ἐκμεταλλεῦτες πλούσιους. Καί οἱ ἐπίσκοποι εἶναι πρόθυμοι νά τοὺς βοηθήσουν. Γιατί οἱ ἐπίσκοποι, ἐνῶ ἀπασχολοῦνται μέ τά θέματα αὐτά, δέν εἶναι ἀρμόδιοι νά ἐπιβάλλουν καί νομικά τῆ δικαιοσύνη.

Συνεργάζονται λοιπόν οἱ δυο αὐτές ἐξουσίες, ἀλλὰ δέν ταιριάζουν ἀπόλυτα μεταξύ τους, γιατί διαφέρουν. Πρῶτος ὁ Ὅσιος Κορδούης, πού λένε πῶς ἦταν ὁ σύμβουλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Μ. Κωνσταντῖνου, θέτει καθαρά τό θέμα σέ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τόν αὐτοκράτορα: «Μὴν ἀνακατεῦσαι στά ἐκκλησιαστικά. Ὁθε νά μᾶς συμβουλευεῖς, ἀλλὰ μάλλον ἐσὺ νά μαθαίνεις γι' αὐτά ἀπό μᾶς. Ὁ Θεός σοῦ ἔδωσε τήν πολιτικὴ ἐξουσία. Σέ μᾶς ἔδωσε τήν ἐκκλησιαστικὴ»³³⁷.

Ὁ Χρυσόστομος πῶς καθαρά λέει: Ὁ Θεός «ἔχει ἐμπιστευθεῖ στό βασιλιά τά ἐπίγεια, στὸν ἱερέα τά ἐπουράνια». Ἡ «στό βασιλιά ἔχει ἐμπιστευθεῖ τά σώματα, στὸν ἱερέα τίς ψυχές. Ὁ βασιλιάς χαρίζει τά χρήματα. Ὁ ἱερέας καθαρίζει τά κατακάθια τῶν ἀμαρτιῶν. Ἐκεῖνος ἀναγκάζει. Αὐτός παρακαλεῖ. Ἐκεῖνος χρησιμοποιεῖ ὄλικά ὄπλα, αὐτός πνευματικά. Ἐκεῖνος πολεμάει τοὺς βαρβάρους. Αὐτός τοὺς δαίμονες»³³⁸. Καί προσθέτει ὁ Χρυσόστομος: «Ἡ ἱερωσύνη εἶναι πῶς σεβαστὴ κι ἀπ' τῆ βασιλικὴ ἀρχή. Ὁ ἱερέας στέκει μεταξύ τοῦ Θεοῦ καί τῆς ἀνθρώπινης φύσης, μᾶς κατεβάζει τίς θείες εὐλογίες καί ἀνεβάζει στὸν οὐρανὸ τίς προσευχές μας. Γι' αὐτό

καί τό κεφάλι τοῦ βασιλιᾶ ὁ Θεός τό ἔβαλε στά χέρια τοῦ ἱερέα, διδάσκοντας ὅτι ὁ ἱερέας εἶναι ἀνώτερος πνευματικά τοῦ πολιτικοῦ ἄρχοντα»³³⁹. Κι ἀκόμη: Ἡ ἱερωσύνη εἶναι τόσο ἀνώτερη ἀπ' τή βασιλεία, ὅσο τό πνεῦμα ἀπ' τήν ὕλη, ὅσο ὁ οὐρανός ἀπ' τή γῆ καί τά θεῖα ἀπ' τά ἐπίγεια³⁴⁰. Ἀπ' τίς δύο ἐξουσίες, κατά τόν Χρυσόστομο: ἡ μία ἐπιβάλλεται μέ τό φόβο καί τήν ἀνάγκη, ἐνῶ ἡ ἄλλη μέ τήν ἐλευθερη συγκατάθεση καί μέ τή συμφωνία τῆς γνώμης³⁴¹. Πάλι ὁ πολιτικός ἄρχοντας πιάνει τό μοιχό καί τόν τιμωρεῖ, τοῦ κόβει τό κεφάλι, ἐνῶ ὁ ἐκκλησιαστικός δέν τόν τιμωρεῖ, ἀλλά τοῦ κόβει τό πάθος³⁴².

Καί στό διοικητικό ὄργανισμό διαφέρει ἡ κοσμική - πολιτική ἐξουσία ἀπό τήν ἐκκλησιαστική. Ὁ Χρυσόστομος λ.χ. σαφῶς ὑπονοεῖ πῶς ἡ πολιτική εἶναι μοναρχία, ἀλλά ἡ ἐκκλησιαστική εἶναι δημοκρατία - συλλογική διοίκηση³⁴³.

Β' Σχέσεις ἀρχόντων

Οἱ σχέσεις τῶν πολιτικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων στήν πράξη ἦταν διάφορες. Ἦταν ἀνάλογες μέ τό μέτρο τοῦ ἤθους τῶν προσώπων, ἰδίως τῶν ἐκκλησιαστικῶν. Ὁ κανόνας πάντως ἦταν: «Τό μέτρο γιά κάθε πνευματική προστασία τῶν πιστῶν ἀπ' τοὺς κληρικούς εἶναι: ἡ ἀδιαφορία τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος καί ἡ δράση γιά τό συμφέρον τῶν ἄλλων»³⁴⁴. Κι ὁ Ὁριγένης ἔλεγε: οἱ πολιτικοί ἄρχοντες «κατακυριεύουσι», ἐνῶ οἱ ἐκκλησιαστικοί ἐξυπηρετοῦν³⁴⁵. Πολλά παραδείγματα θά μᾶς δώσουν ὅλες τίς ἀποχρώσεις στίς σχέσεις τῶν πολιτικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων.

Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος στήν Α' Οἰκουμένη Σύνοδο ἀπό σεβασμό ἔκατσε τελευταῖος μετά τοὺς ἐπισκόπους³⁴⁶.

Ἡ Σύνοδος τῆς Σαρδικῆς (342 μ.Χ.) μέ τοὺς Κανόνες τῆς 7 καί 8 συνιστᾷ: Οἱ ἐπίσκοποι νά βοηθοῦν τοὺς ἀδι-

κημένους, ἀλλά χωρίς νά ἐπισκέπτονται τοὺς ἄρχοντες. Μέ γράμματα νά μεσιτεύουν γι' αὐτούς. Σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις, νά στέλνουν τό γράμμα μέ τόν διάκο³⁴⁷.

Ὁ Μ. Βασίλειος δέν δυσκολεύτηκε νά ἀντισταθεῖ στίς ἀπειλές τοῦ βασιλιᾶ καί νά μὴν ὑποχωρήσει στήν πίστη του³⁴⁸. Ὁ ἴδιος ἔλεγε: «τῆ φιλία μέ τό βασιλιά τῆ θεωρῶ μεγάλο καλό, ὑπό τόν ὄρο νά βοηθᾷ στήν προαγωγή τῆς εὐσέβειας, χωρίς ὅμως αὐτή τῆ θεωρῶ ὀλέθρια»³⁴⁹.

Ὁ αὐτοκράτορας Μ. Θεοδόσιος «διέταξε τόν ἐπίσκοπο τοῦ Καλλινίκου νά ξαναχτίσει μιᾶ Συναγωγή, πού ὁ ἐπίσκοπος ἐνθάρρυνε τό ποιμνιό του νά τῆ λεηλατήσῃ. Ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων ἐπέπληξε σέ δημόσιο λόγο του τό Θεοδόσιο γιά τήν ἀνάμιξή του σέ ἅγιες ὑποθέσεις»³⁵⁰. Κι ἀκόμη ἀρνήθηκε νά τόν κοινωνήσῃ γιά «τῆ διαταγή πού ἔδωσε στά στρατεύματά του νά σφάζουν τόν ξεσηκωμένο ὄχλο τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Θεοδόσιος ὁμολόγησε δημόσια τό ἔγκλημά του»³⁵¹.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος κατηγορήσε τῆ βασίλισσα γιὰτί ἄρπαξε κτήμα ἀπό χήρα γυναίκα³⁵².

Ὁ Συνέσιος Πτολεμαῖδος, ἐκτός ἀπ' τίς συμβουλές πρὸς τόν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιο στό λόγο του «Περὶ βασιλείας», φέρθηκε μέ σθεναρὴ στάση στίς ἀδικίες τῶν ἀρχόντων. Ὄταν λ.χ. ὁ ἄδικος καί ἄγριος διοικητῆς Ἀνδρόνικος ὁ Βεροινικέας βασάνισε πολίτη μέ τόν πιό ἄγριο τρόπο. Ὁ Συνέσιος πρῶτος τό πληροφορήθηκε ἀμέσως καί ἔφθασε ἐπιτόπου σχεδόν μόνος. Ἄδικα ὅμως διαμαρτυρήθηκε προφορικά. Ὁ Ἀνδρόνικος ἔμαθε ἔπειτα ὅτι ὁ Συνέσιος θά τόν ἀφορίσει ἀπ' τήν Ἐκκλησία, καί γιά νά ματαιώσῃ τόν ἀφορισμό ὑποσχέθηκε νά μὴ τό ἐπαναλάβῃ. Ὁ Συνέσιος ὑποχώρησε, ἀλλ' ὁ Ἀνδρόνικος συνέχισε μέ διπλά σέ ἀγριότητα βασανιστήρια καί τίς ἀδικίες του. Τότε ὁ Συνέσιος μέ ἔγγραφο διακήρυξη πρὸς

δλους τούς επισκόπους τόν ἀπεμάκρυνε ἀπ' τήν Ἐκκλησία. Τό πληροφορεῖται ὁ αὐτοκράτορας, ἀπολύει τόν Ἀνδρόνικο ἀπό διοικητή καί πρόκειται νά τόν τιμωρήσει βαριά. Ἐπεμβαίνει ὁμως ὁ Συνέσιος καί ζητάει ἐπιείκεια ὑπέρ τοῦ Ἀνδρόνικου ^{352α}.

Ἡ Σύνοδος τῆς Καρθαγένης, ὅπως εἶπαμε πῶς πάνω, προτρέπει τόν αὐτοκράτορα νά ὀρίσει Ἐκδικό, πού θά τόν βοηθήσουν γιά νά προστατεύσει τούς φτωχοῦς «κατά τῆς τῶν πλουσίων τυραννίδος» ³⁵³.

Ἐνας πολιτικός διοικητής γιά νά ἐξαναγκάσει τόν ἄββα Ποιμένα (+450 μ.Χ.) νά τόν ἐπισκεφθεῖ φυλακίζει χωρίς αἰτία τόν ἀνεπιό του.

Ζητάει ἀπ' τόν ἄββα νά τοῦ στείλει γράμμα, ἀλλ' ὁ Ποιμένας τοῦ παραγγέλλει: «Νά μελετήσεις τούς νόμους», δηλαδή νά ἀποδώσεις τό δίκαιο ³⁵⁴.

Στήν εἰσαγωγή τῆς «Ἐπαναγωγῆς» (σχέδιο νομικοῦ κώδικα) πού τή συνέταξε ὁ Μ. Φώτιος τοποθετεῖ τόν πατριάρχη στήν ἴδια θέση μέ τόν αὐτοκράτορα. Λέει πῶς εἶναι ὁ πατριάρχης ἡ «ἔμψυχη καί ζωντανή εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ» ³⁵⁵. Ἐνῶ γιά τόν αὐτοκράτορα λέει μόνο πῶς πρέπει νά εἶναι «ἐν ζήλω θεῖῳ διαβόητος» καί δέν λέει πῶς εἶναι «εἰκόνα Θεοῦ» ^{355α}.

Στήν Η' Οἰκουμενική Σύνοδο (876/877 μ.Χ.) ὄρθιοι οἱ συνοδικοί ἔψαλαν: «Πολλά τά ἔτη στόν ὑπερασπιστή τῆς Ὁρθόδοξης πίστεως... εἴμαστέ ὄλοι δοῦλοι τοῦ αὐτοκράτορα» ³⁵⁶.

Κάποτε πολιτικοί ἄρχοντες ζητοῦν ἀπ' τούς κληρικούς συμβουλές. Τότε διδάσκονται μέ πρακτικό πνεῦμα Ἄναφέρω γιά παράδειγμα τόν δούκα Εὐμάθιο Φιλοκάτη, πού ἐπισκευθῆκε τόν ἅγιο Κύριλλο τόν Φιλεώτη (+ 1110 μ.Χ.) μέ σκοπό νά διδαχθεῖ. Ὁ Κύριλλος μέσα στά ἄλλα τοῦ εἶπε: «Ἀν θές νά σωθεῖς: τό χέρι σου νά μήν τό ἀπλώ-

νεις γιά νά παίρνεις καί μάλιστα πλεονεκτικά, ἀλλά νά τό ἀπλώνεις μάλλον γιά νά δίνεις» ³⁵⁷.

Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος, ὅταν ἔμαθε καθυστερημένα πῶς ὁ αὐτοκράτορας Μιχαήλ Παλαιολόγος (1259 μ.Χ. ἔξ.) τύφλωσε τόν συναυτοκράτορα νεαρό Ἰωάννη (ἄν καί εἶχε ὀρκιστεῖ νά τόν προστατεύσει), τόν ἀφόρισε. Ὁ Μιχαήλ σέ λίγο ἀπεμάκρυνε τόν Ἀρσένιο μέ συκοφαντίες. Τελικά ὁμως (1267 μ.Χ.) ἀναγκάστηκε «ἀσκεπής νά γονατίσει μπρός στόν πατριάρχη (Ἰωσήφ) καί τήν Ἱ. Σύνοδο καί νά ἐξομολογηθεῖ τό ἁμάρτημά του» ³⁵⁸.

Ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος δ' Α' (1289 ἔξ. μ.Χ.) παρεμβαίνει στήν κοινωνική πολιτική τοῦ κράτους. Μερικοί μάλιστα λένε πῶς θεωροῦσε τήν αὐτοκρατορία σάν μοναστήρι τοῦ ³⁵⁹.

Ὁ πατριάρχης Ἰωάννης δ' Β' (1294 - 1304 μ.Χ.) «ἄρχισε νά ἐλέγχει τήν οἰκονομική πολιτική τῆς κυβερνήσεως, πιστευοντας ὅτι ὁ ἴδιος πρέπει νά ἐνεργεῖ ὡς ὑπερασπιστής τῶν πτωχῶν». Ἰήν ἴδια τακτική πού εἶχε τηρήσει καί ὁ Ἀθανάσιος δ' Α' ³⁶⁰.

Ὁ ἱστορικός Runciman λέει σωστά πῶς ὁ πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός (ὅπως καί ὁ Κηρουλάριος) «ὅταν προσπάθησε νά παρέμβει σέ καθαρῶς πολιτικά θέματα, τότε ἔχασε τή λαϊκή ὑποστήριξη» ³⁶¹.

Ἔρχονται ὁμως φορές πού ξεπέφτουν πνευματικά μερικοί κληρικοί. Γι' αὐτό κι ὁ Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης λέει: Ἄλλοτε οἱ ἱερεῖς σωφρονίζουν τούς αὐτοκράτορες, τώρα οἱ ἱερεῖς φοβοῦνται τόν αὐτοκράτορα γιά τίς ἀπρέπειές τους ³⁶².

Γ' Κληρικός καί πολιτικό ἀξίωμα

Εἰδικότερα. Στους πρώτους Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, τούς «Ἀποστολικούς Κανόνες», ὅπως τούς λέμε, βρίσκουμε σαφῆ ἀπαγόρευση στους κληρικούς νά εἶναι ταυ-

τόχρονα και πολιτικοί άρχοντες. «Επίσκοπος ή πρεσβυτερος ή διάκονος κοσμικάς φροντίδας μή λαμβανέτω. Ει δέ μή, καθερίσθω»³⁶³. Τήν απαγόρευση αυτή επαναλαμβάνουν και άλλοι μεταγενέστεροι Κανόνες³⁶⁴. Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος μάλιστα αναφέρει ως απαγορευμένο και τό στρατιωτικό άξίωμα³⁶⁵. Οί Κανόνες αυτοί βασίζονται στά λόγια του Χριστού: «Ουδείς δύναται δυσί κυρίοις δουλεύειν»³⁶⁶. Πρέπει όμως νά προσέξουμε ότι ό Κύριος τό είπε κυρίως γιά τό μαμωνισμό, γιατί καταλήγει: «Ου δύνασθε Θεω δουλεύειν και μαμωνω»³⁶⁷. Ισχύει όμως και γιά άλλες περιπτώσεις.

Ο Κανόνας 30 των «Αγίων Αποστόλων» απαγορεύει τήν εκλογή επισκόπου μέ τήν βοήθεια πολιτικού άρχοντα³⁶⁸.

Ο πατριάρχης Νικόλαος ό Μυστικός, που ήταν μυστικοσύμβουλος και αδελφός έγινε και αντιβασιλιάς, όπως είπαμε. Και ό πατριάρχης Ιωάννης ό ΙΔ', ό Καλέκας (1334-1347 μ.Χ.), όταν ό αυτοκράτορας ήταν στον πόλεμο, έγινε επίτροπος στην αντιβασιλεία, αλλά αυτός είχε και «πολιτικές φιλοδοξίες»³⁶⁹.

Εδώ νομίζω πρέπει νά θυμηθώ πως στην περίοδο της Τουρκοκρατίας (1453 μ.Χ. κ. έξ.) οί Οικουμενικοί Πατριάρχες (Κωνσταντινουπόλεως) έγιναν και εθνάρχες των Ορθοδόξων Ελλήνων. Και κατ' αναλογία ολοι οί επίσκοποι έγιναν τοπικοί εθνάρχες^{369α}. Κανείς όμως δέν εφάρμοσε τους Κανόνες γι' αυτούς. Η κατάσταση αυτή ισχύει σχεδόν μέχρι τίς ημέρες μας. Στόν αρχιεπίσκοπο όμως Κύπρου Μακάριο τόν Γ', τόν Κυκκώτη, όταν έγινε Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας, πολλοί αντέδρασαν. Πολύ λιγότεροι αντέδρασαν στον αρχιεπίσκοπο Αθηνών Δαμασκηνό Παπανδρέου, όταν έγινε Αντιβασιλιάς της Ελλάδας.

Σάν συμπέρασμα στό κεφάλαιο Πολιτεία και Έκκλησία μπορούμε νά αναφέρουμε τά λόγια του Άγγλου βυζαντινολόγου Runciman: «Έργο του πατριάρχη είναι νά παρακολουθεί τήν πνευματική ευεξία της (Βυζαντινής) αυτοκρατορίας. Άλλά μόνον ό αυτοκράτορας είναι αυτός που μπορεί νά δώσει τή δύναμη του νόμου στις αποφάσεις του πατριάρχη»³⁷⁰.

7. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ

Αν όμως απαγορεύεται στους κληρικούς νά έχουν και πολιτικό άξίωμα, επιβάλλεται ή κατάλληλη εκπαίδευση των νέων, κατά τόν Χρυσόστομο, σε θέματα πολιτικής ζωής και διοίκησης. Τό γιό «νά τόν εκπαιδεύσουμε στην άπασχόληση, όσο βέβαια άντέχει, μέ τά πολιτικά θέματα, όσα ακριβώς δέν απαιτούν κάποια άμαρτία. Α.χ. νά μάθει νά μήν κερδίζει μέ άισχρό τρόπο, αν γίνει άξιοματικός του στρατού νά υπερασπίζει τους άδικούμενους, αν τύχει κι ότιδήποτε τέτοιο, αν του τύχει», λέει ό Χρυσόστομος. («Ποιούμεν δέ αυτόν (τόν υιόν) και πραγμάτων άπταισθαι πολιτικών, των κατά δύναμιν, των ουκ έχόντων άμαρτημα...»³⁷¹).

8. «ΘΑΥΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΞΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ»

Εκτός όμως άπ' τίς λεπτομέρειες που αναφέραμε μέχρι τώρα γιά τήν πολιτική ζωή και σκέψη, οί Έλληνες Πατέρες δέν ξεχνούν τό ιδανικό τους τήν «θαυμάσια και παράδοξη πολιτεία», τή μαγιά αυτή της «βασιλείας του Θεού», που γιά τό χριστιανό είναι ό πολιτικός άστέρας, που πρέπει νά ρυθμίζει τή ζωή του. Δυστυχώς στις μέρες μας χάσαμε τόν προσανατολισμό μας και ξεχάσαμε τό «όραμα» της «βασιλείας του Θεού». (Αυτό που έμεις εγκαταλείψαμε, τό πήρε ό μαρξισμός, τό τροποποίησε στά μέτρα του, και τό έκανε λάβαρο - έννοω τόν μαρξιστικό μεσσιανισμό).

Μιά άπ' τίς καλύτερες περιγραφές αυτού του ιδανικού

(πού πολλοί χριστιανοί μέ τή ζωή τους τό έχουν κάνει πραγματικότητα) βρίσκουμε στήν «Πρός Διόγνητον ἐπιστολή»³⁷³. "Ας δοῦμε μερικές εἰκόνες ἀπ' τή ζωή αὐτή: «Οἱ χριστιανοί δέν διακρίνονται ἀπ' τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους οὔτε ἀπ' τήν περιοχὴ πού κατοικοῦν, οὔτε ἀπ' τή γλῶσσα πού μιλοῦν, οὔτε ἀπ' τό ἔθνος πού κατάγονται. Γιατί δέν κατοικοῦν σέ ξεχωριστές πόλεις, οὔτε χρησιμοποιοῦν παραλαγμένη γλῶσσα, οὔτε ζοῦν παραποιημένη ζωή... Κατοικοῦν σέ ἑλληνικές πόλεις καί σέ ἄλλες βαρβαρικές, ὅπου ἔτυχε νά βρίσκεται ὁ καθένας. Χρησιμοποιοῦν τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου τους: στό ντύσιμο, στή διαίτα καί στόν ὑπόλοιπο βίο. Κι ὅμως ἐμφανίζουν μέ τόν τρόπο τῆς ζωῆς τους μιά θαυμάσια καί ὁμολογουμένως παράξενη πολιτεία - κοινωνική συμπεριφορά. Ζοῦν (λ.χ.) στίς πατρίδες τους, ἀλλά σάν περαστικοί. Μετέχουν σέ ὄλα, ὅπως ὄλοι οἱ πολῖτες, ἀλλά κι ὄλα τὰ κακά τὰ ὑπομένουν σάν νά εἶναι ξένοι. Παντρεύονται ὅπως ὄλοι, καί ἀποκτοῦν παιδιά, ἀλλά δέν ἐγκαταλείπουν τὰ νεογέννητα. Ἔχουν δικές τους κοινές συνεστιάσεις, ἀλλά ὄχι συνηθισμένες. Ἐνῶ ζοῦν καί ὕλικά, δέν ζοῦν ὅμως ὕλιστικά. Περνοῦν τή ζωή τους πάνω στή γῆ, ἀλλά φέρονται σάν νά βρίσκονται σ' ἕναν οὐράνιο κόσμον. Ὑπακούουν στοὺς συγκεκριμένους πολιτικούς νόμους, ἀλλά μέ τή συμπεριφορά τους ξεπερνοῦν τίς ἀπαιτήσεις τοῦ νόμου («νικῶσι τοὺς νόμους»). Ὅλους τοὺς ἀγάποῦν, κι ἀπ' ὄλους καταδιώκονται... Γίνονται φτωχοί, ἐνῶ πλουτίζουν πολλοὺς ἄλλους. Ὑστεροῦνται ἀπ' ὄλα, κι ὅμως ἔχουν περισσεύμα γιά κάθε καλό...»

9 ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τή σκέψη τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας στή Βυζαντινὴ περίοδο μποροῦμε νά τή συνοψίσουμε μέ τὰ ἀκόλουθα:

Μέ τήν ἀναγνώριση καί τό σεβασμό τῆς χριστιανικῆς πίστεως δημιουργήθηκαν ἄλλα προβλήματα στήν πολιτική ζωή τῶν χριστιανῶν καί στίς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας. Τώρα ἡ χριστιανική (θεολογική) σκέψη ἄρχισε νά ἐπηρεάζει καί τήν πολιτική ζωή. Τώρα ὁ αὐτοκράτορας πρέπει νά ἔχει γιά πρότυπο τό Θεό, κυρίως στό ἦθος, ἀν καί εἶναι εὐκόλη ἡ κατάχρηση τῆς ἐξουσίας, λόγω τῆς ἀμαρτίας. Ἀλλά ὁ χριστιανικός λαός μέ τίς ἠθικές του ἀπαιτήσεις περιορίζει τήν κατάχρηση.

22 Ἑλληνες Πατέρες καί περισσότεροι καί 2 Σύνοδοι ἀσχολήθηκαν μέ τήν πολιτική θεολογία καί ἀνέπτυξαν τὰ ἀκόλουθα σημεῖα:

Ἡ ἐξουσία, πού τήν ὄρισε ὁ Θεός εἶναι «ἐννομη ἐπίστασια» καί ἀπαραίτητη, γιά νά περιορίζει τό κακό καί νά βοηθάει τό καλό. Ὁ χριστιανός πρέπει νά ὑπακούει στήν ἐξουσία, ἐφόσον δέν εἶναι ἀντίθετη στό νόμον τοῦ Θεοῦ, ἄλλως ἀντιδρᾷ μέχρι θανάτου.

Ὁ δικτάτορας (τύραννος) ἐπιδιώκει ὄ,τι τόν συμφέρει, ἐνῶ ὁ καλός ἄρχοντας ὄ,τι συμφέρει στό λαό, μέ ἀτομικές του θυσίες. Ἡ συμπεριφορά του δηλαδή μοιάζει μέ τή συμπεριφορά τοῦ Θεοῦ. Ὁ πολιτικός ἄρχοντας κινδυνεύει ἠθικά ἀπ' τίς κολακίες τῶν ἀνθρώπων καί τίς ἀδικες κατηγορίες τῶν ζηλιάριδων. Καί μόνος του ὅμως εὐκόλα ἀποχαλινώνεται στή γλῶσσα καί γενικά στή συμπεριφορά του. Ἐνῶ ἀπ' τή χάρη τοῦ Θεοῦ ἐξαρτᾶται καί αὐτή ἡ

ζωή του. Ο πολιτικός άρχοντας πρέπει να έχει πολλά ήθικα και τεχνικά προσόντα (χαρίσματα - ταλέντα), γιατί πρέπει να είναι «ύπηρέτης» και «δούλος» όλων.

Τόν κακό άρχοντα δεν τον κάνει ο Θεός, αλλά τον ανέχεται να γίνει, όταν ο λαός δεν ικανοποιηθε με τους καλούς, ακριβώς για να εκτιμήσει ο ίδιος ο λαός την κακή συμπεριφορά του και να ζητήσει τον καλό. Οι δικτάτορες ανεβαίνουν στην έξουσία, αλλά όλοι πέφτουν και κανείς δεν κατεβαίνει όμαλά. Η πολυαρχία και η άναρχία είναι κακό.

Η Έκκλησία δεν είναι αντίθετη με την Πολιτεία. Συνεργάζονται μόν, αλλά διαφέρουν σε πολλά.

Οι πολιτικοί άρχοντες ενδιαφέρονται για τα υλικά ιδίως, και επιβάλλονται με τη βία. Ένώ οι ιερείς είναι ανώτεροι, γιατί ενδιαφέρονται ιδίως για τα πνευματικά και χρησιμοποιούν απόλυτη προσωπική έλευθερία. Για τη διαφορά αυτή οι κληρικοί δεν πρέπει να αποκτούν και πολιτικό αξίωμα.

Οι χριστιανοί νέοι πρέπει να εκπαιδεύονται και στην δημόσια και πολιτική ζωή.

Η «βασιλεία του Θεού» - ή ιδεώδης πολιτεία πρέπει να είναι ο «πολιτικός άστέρας» για τους χριστιανούς

* *

*

Αυτή την πολιτική θεολογία του Κυρίου, των Άποστόλων και των Έλλήνων Πατέρων της Έκκλησίας πρέπει να την γνωρίσουν όλοι οι χριστιανοί και να αποτελέσει τη βάση για τη σωστή στάση των χριστιανών απέναντι στη σύγχρονη πολιτική ζωή και σκέψη.

Συνομογραφίες

- B Βιβλιοθήκη Έλλήνων Πατέρων και Συγγραφέων. (Έκδ. Αποστολική Διακονία της Έκκλ. της Ελλάδος) T 1-1955
- ΕΕΒΣ Έπετηρίς Έταιρίας Βυζαντινών Σπουδών T.1-64, 1924-1980 έξ
- ΘΗΕ Θρησκευτική και Ηθική Έγκυκλοπαίδεια (Αθήναι). T 1-12, 1962-1968.
- Λ Λήμμα, στο Ν. Θ. Μπουγάτσος, Κοινωνική Διδασκαλία Έλλήνων Πατέρων Κείμενα. (Αθήναι) T1 (Λ1-1051), 2 (Λ1052-2069), 3 (Λ2070-3263). (1980. 1982. 1984)
- M J. P. Migne, Patrologiae Cursus Completus Series Graeca (Parisii). t 1-161, 1857-1866.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ι Ο ΚΥΡΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΡΧΟΝΤΕΣ

1) Πολύ ενδιαφέρον είναι το βιβλίο του Fr Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background* Τομ. 1-2 (Εκδ. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Washington 1966) Ίδικά τὰ κεφ. 6 καὶ 7 (σ. 278-452) Ίδέ καὶ (Ἀραμπατζόγλου) Γεννάδιος, Μητροπ. Ἡλιουπόλεως, Πόλεμοι, κοινωνία, Χριστιανισμός, καὶ ὁ μεταπολεμικός κόσμος τῆς εἰρήνης (Ἰσταμπούλ 1945), σελ. 98 ἐξ.

2) Ματθ. 22,16-22 Πρβλ. Μ. Βασίλειο, Β 53, 270,2 Ὁριγένης τὸ ἔρμηνεύει ἀλληγορικά: πρῶτα θά παραδόσουμε τὸ κακὸ στὸν Καίσαρα, κι ἔπειτα τὸ καλὸ στὸ Θεό

3) Ματθ. 17, 24-27. Ίδέ ἔρμηνεία Π. Τρεμπέλα, ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον (Ἀθήναι 1957) σ. 334-337. Καὶ Χρυσόστομος (M58,567): «Ὅρα πῶς οὔτε παραιτεῖται τὸν φόρον, οὔτε ἀπλῶς κελεύει δοῦναι, ἀλλὰ πρότερον δείξας οὐκ ὄντα ὑπεύθυνον, τότε δίδωσι· τὸ μὲν ἓνα μὴ ἐκείνοι σκανδαλισθῶσι τὸ δὲ ἵνα μὴ οὐτῶι».

4) Ἰωαν. 19, 10-11.

5) Ματθ. 10,7 Ίδέ Dvornik, δ π, κεφ. 7 καὶ Β. Ἰωαννίδης, Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, στὸ Ὁρησκαυτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 3, σ. 658-671.

6) Ματθ. 3,2 6,33 6,10.

12) Λουκ. 13,32.

7) Λουκ. 17,21.

13) Ἰωαν. 18,36

8) Λουκ. 23,42.

14) Ματθ. 26,51-52

9) Λουκ. 4,1 ἐξ

15) Ματθ. 14,3-11 Λουκ. 3,19-20

10) Ἰωαν. 6,15.

16) Λουκ. 3,14.

17) Μαρκ. 10, 42-44.

II. «Ο ΚΥΡΙΟΣ ΕΓΓΥΣ»

1) Φιλίπ. 4,5.

2) Μαρκ. 9,1.13,30.

- 3) Α' Θεσ. 5,3 Μαρκ. 13,32 ἐξ Α' Θεσ. 5,1 ἐξ.
 4) Ἰδέ Β. Στεφανίδης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (Ἀθήναι 1948), σ. 33 ἐξ.
 5) Ἰδέ Dvornik, δ.π., κεφ. 9 καὶ 10, σ. 558-658.
 6) Α' Πέτρ. 2,11.
 7) Κοινωνικὴ Διδασκαλία Ἑλλήνων Πατέρων, Κείμενα (Ν Μπουγάτσος), τ. 1-3, Λήμμα 36. (Στό ἐξῆς τό Α παραπέμπει στόν ἀριθμὸ τοῦ λήμματος πού ἀναφέρεται καὶ θρίσκειται στό βιβλίό αὐτό).
 8) Πρὸς Διόγνητον ἐπιστολή 5. Α 62.
 9) Ἐφεσ. 2,19. 18) Πρὸς Διόγνητον, Α 63.
 10) Α' Πέτρον 2,18. 19) Ἰωαν. 18,36.
 11) Ἀποκ. 5,10. 20) Ρωμ. 13,1. Α' Πέτρον 2,13.
 12) Ἀποκ. 21,1. 21) Ρωμ. 13,1-7.
 13) Πρὸς Διόγνητον, Α 62. 22) Α' Πέτρ. 2,13-15.
 14) Πραξ. 4,32 - 5,4. 23) Ἐβρ. 13,17.
 15) Ρωμ. 12,2. 24) Α 14.
 16) Πραξ. 13,7-12. Πρὸλ. Α 74. 25) Α 83.
 17) Ἰωαν. 17,15.
 26) Π.χ. Ψευδοκλήμης (Α 983), Κλήμης Ἀλεξανδρείας (Α 163).
 27) Παροιμ. 24, 21-22. 33) Θεοφ. Ἀντιοχείας, Α 83.
 28) Α 83. 34) Κλήμης Ρώμης, Α 14.
 29) Σοφ. Σειρ. 10,4. 35) Α' Τιμ. 2,1-3.
 30) Ἰωαν. 19,10-11. 36) Α.χ. Ὁριγένης, Α 199.
 31) Α 83. 37) Πραξ. 5,29.
 32) Α' Τιμ. 2,2. 38) Α.χ. Τατιανός, Α 79.
 39) Δέν ἀναφέρω τὴν πολιτικὴ σκέψη των Λατίνων Πατέρων στή μελέτη αὐτή. Γιά τὴν πολ. τους δμωσ σκέψη ἰδέ πρόχειρα: Κ.Γ. Μαυριάς, Ἱστορία τῶν πολιτικῶν ιδεῶν (Ἀθήναι 1981), σ. 86 ἐξ.

III. ΤΑ ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

- 1) Ἰδέ καὶ Dvornik, δ.π., κεφ. II (σ. 659-723) C. Tsirjiantlis Social and Political Dimensions of Eastern Orthodoxy, στό περ. «Ἐκκλησία καὶ Θεολογία» (Λονδῖνο), τ.4 (1982), σ. 573-581. Er Barker, Social and Political

Prught in Byzantium (Oxford 1957).

- 2) «Ἄρκει νά εἶναι χριστιανός γιά νά καταλάβει ὁποιαδήποτε αὐτοκρατορικὴ διοικητικὴ θέση». Ελένη Γλύκατζη - Ἀρβελέρ, Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἑλλ. μετάφραση (1977), σ. 17. Πρὸλ. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν βυζαντινῶν, στό π. «Βυζαντινά», 2 (1970), σ. 39-61. Ἡ τοῦ ἴδιου, Το Βυζαντινὸ κράτος Ὁργάνωση - Κοινωνικὴ δομὴ (Ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήναι), σ. 17-39. Κ. Μαυριάς, δ.π., σ. 93 ἐξ Α Μπενάκης, Ἀγνοήθηκε στό Βυζάντιο ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, στό Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρία, Φιλοσοφία καὶ πολιτικὴ (Ἀθήναι 1982), σ. 230-236.
 2α) S. Runciman, Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας καὶ ἡ χριστιανικὴ Αὐτοκρατορία, στό «Κέντρο Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν, (περ.) Δευκαλίων», 14 (Ἰουν. 1975), σ. 114-128. (Κείμενο ἀγγλικό καὶ ἑλλ. μετ. ἀπό Ε. Δαμβουλῆ. Χρησιμοποιεῖ καὶ παραπομπές σέ σχετικὲς μελέτες Ν. Η. Bayes καὶ F. Dvornik).
 3) Μ 20, 1233-1316. 1316-1438. Ἡ Β 24, 93-199, 253-281.
 3α) Ἰδέ καὶ Κ. Καλλίνικος, Ὁ Μ. Βασίλειος ὡς ἐκκλησιαστικὸς πολιτικός, στό π. «Ἐκ. καὶ θεολογία» (Λονδῖνο), τ. 4 (1982), σ. 119-301.
 4) Α 701.
 5) Α 1646.
 6) Α 2148.
 7) Α 2384-2493. Ἰδέ καὶ Ἀν. Φυντράκης, Οἱ πολιτικοὶ καὶ ἐκκλ. ἄρχοντες κατὰ τὸν Ἰσ. Πηλουσιώτην (Μυτιλήνη 1936).
 8) Α 2385. Καὶ Σταῦρος Νικολαΐδης, Ὁ πολιτιολόγος, στήν ἐφ. «Τό Βῆμα», 29/6/1948.
 9) Α 2607.
 10) Α 2672 ἐξ.
 11) Α 2776-2808.
 12) Ἰδέ Ν. Μπουγάτσος, Κοινωνικὴ Διδασκαλία Ἑλλ. πατερ., τ. I, σ. 20-30 ὑποσ. 112. Καὶ Α 2809-2837.
 13. Α 2994-2995.
 14) Α 3030.
 15) Ν. Θ. Μπουγάτσος, Ἐνας ἅγιος γράφει στό βασιλιά γιά τὰ καθήκοντά του (Ἀθήναι 1964) Α 3079-3126.
 16) Α 3134. 18) Α 3166 - 3175.
 17) Α 3138-3141. 19) Α 3182.

- 20) M 142,612-654. Καί Α 3205
- 21) Α 3248-3252. 3257-3259. 'Ιδέ καί 'Ι. 'Αναστασίου, Ν Καθάσιλα, Δύο ἔργα γιά τόν τόκο. (Θεσσαλονίκη 1984, ἀνατ τοῦ Τόμου «Γιά τήν ἀγιοποίηση τοῦ Ν. Καθ.». Στήν βυζαντινή περίοδο ἔδρασε καί ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικός, γιά τίς πολιτικές του ιδέες ἔγραψε ὁ Κ. Ν. Τουρπαντλής, (στήν ἀγγλική) στό π. BYZANTION (Βρυξέλλες), τ. 44 (1974), σ. 449-466.
- 22) Α 2141.
- 23) Α 2142.
- 24) Α 2624.
- 25) Πρβλ. Β Στεφανίδης, 'Ο Μ. Κωνσταντῖνος καί ἡ λατρεία τῶν αὐτοκρατόρων, στήν ΕΕΒΣ, 8 (1931), σ. 214 ἐξ. Πρόσεξε πώς οἱ αὐτοκράτορες σεβάστηκαν τή δημοκρατικότητα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, πρβλ Α 289.
- 26) Α 344.
- 27) «Εἰκόν εἰ τοῦ Θεοῦ». Α 695.
- 28) Α 694.
- 29) Α 2995. Πρβλ. Ν. Βλεμμύδης, Α 3105
- 30) Α 2455.
- 31) Εὐσεβ., Εἰς Κωνσταντῖνον τριακονταετηρίς, στό Runciman, ὁ π., σ. 30. S. Runciman, 'Η βυζαντινή Θεοκρατία, ἐλ. μετ. 1982, σ. 30.
- 32) Μέ ἀφορμή τό σχῆμα τῶν Δονατιστῶν, βλ. Runciman, ὁ π., σ. 21 Καί κατά τόν Εὐσέβιο Καισαρείας, «μᾶλλον δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῶ (τῶ ἐπισκόπῳ) κἀν ἐν τῶ παρόντι, κἀν ἐν τῶ μέλλοντι, τῆς τοῦ Θεοῦ δουλείας ἀξίῳ αὐτῶ φανῆναι». Στό Καραγιαννόπουλος, (ἐκδ. 'Ερμῆς) ὁ π., σ. 45-46.
- 33) S Runciman, Βυζαντινός πολιτισμός, ἐλλ. μετάφραση σ. 73.
- 34) Run, Βυζ. Πολ. ὁ π. 36) Run, Θεοκρ., σ. 51.
- 35) Γλύκατζη, ὁ π., σ. 25. 37) Run, Βυζ. Πολ., σ. 75.
- 38) Run, ὁ π. Καί Run, Θεοκρ σ. 29-30
- 39) 'Ο Θεοφάνης τό 352 μ.Χ., στό Run, Πολ. σ. 72.
- 40) Α 2635. 43) Α 2790.
- 41) Γρηγ. Θεολ., Α 696. 44) Α 805.
- 42) Run., Θεοκρ., σ. 51. 45) Α 698.

- 46) 'Ιδέ Δ. Κωνσταντέλου, 'Η Κοινωνική Πρόνοια στό Βυζάντιο, ἐλληνική μετάφραση ἀπ' τή δευτέρα ἐκδοσή πού τυπώνεται
- 47) Π.χ. ἰδέ αὐτοκράτῃρα Πλακίλλη, Α 909.
- 48) Run, Πολιτ., σ. 63.
- 49) 'Υπενθυμίζω τίς συστάσεις τοῦ 'Ιωάννη τοῦ Προδρόμου πρὸς τοὺς στρατιωτικούς (Λουκ 3,14), πού τίς ἀναφέρει καί ὁ ΨευδοΚλήμης (Α 979).
- 50) Α 1958. 56) Α 1343.
- 51) Α 446.402. 57) Α 1138.
- 52) Α 765. 58) Θεοδώρητος Κύρου, Α 2760.
- 53) Α 2757 'Αλλά πρβλ. Α 289. 59) Χρυσόστομος, Α 1138.
- 54) Α 2760. 60) 'Ο π.
- 55) Α 1138. 61) Χρυσόστομος, Α 1649.
- 62) Α' Τιμ. 2,2 Πρβλ. Χρυσόστομος, Α 1874. Καί ὁ Φώτιος (Α 3065) μέ ἄλλη ἀφορμή λέει πώς ὁ σκοπός τῆς ὑπαρξης τοῦ ἄρχοντα εἶναι: ἡ ἀλήθεια, ἡ πραότητα καί ἡ δικαιοσύνη.
- 63) Α 1138.1649. 68) Α 2763.
- 64) Α 1138. 69) Α 2760.
- 65) Χρυσόστομος, Α 1649. 70) Α 1653.
- 66) Χρυσόστομος, Α 1138. 71) Α 1766.
- 67) Χρυσόστομος, Α 1765
- 72) Α 1645.1939. (Διονύσιος 'Αλεξ.) πρβλ. Α 243.
- 73) Α 700. 76) Ζαχ. ΙΙ,9.
- 74) Α 2994. 77) Α 2760.
- 75) Α 798.
- 78) 'Εβρ. 13,6. Σοφ. Σολ 3,13
- 79) Χρυσόστομος, Α 1938.
- 80) Α 1939.
- 81) Α' Παρ. 28,3. Πρβλ. 'Ιεζ. 3,17. 33,6-8. 34,8-10
- 82) 'Ιδέ καί Α 3030. 85) Α 2405. 2385. 3106.
- 83) Α 2773. 86) Α 3106. 3114
- 84) Α 1170
- 87) 'Αγάπιος Διάκονος, Α 2797.

- 88) Α 608. Καί Χρυσόστομος, Α 1954. Ίσιδ. Πηλουσιώτης, Α 2454. Θεοδώρ. Κύρου, Α 2757, Ἀγάπιος Διάκονος, Α 2776. 2796.
- 89) Α 608. Ἀγάπιος Διάκονος, Α 2776. 2796.
- 90) Α 3092. 92) Α 2389. 2476.
- 91) Α 2785. 2797. 2071. 93) Α 2424.
- 94) Α 2784. 2795. Καί Νικηφόρος Βλεμμύδης, Α 3207
- 95) Α 3123
- 96) Α 733. Καί «οὐδέν οὕτω δείκνυσι τὸν τὴν ἀρχὴν ἔχοντα, ὡς ἡ φιλοστοργία ἢ περὶ τοὺς ἀρχομένους». Χρυσόστομος, Α 1762.
- 97) Α 3111
- 98) «Μὴ χαρίζεσαι στήν παρανομία, οὔτε φίλου σου», γιατί ἂν εἶναι ἔντιμος θά σέ κακοχαρακτηρίσει, ἂν πάλι εἶναι φαῦλος θά σέ ξευτελίσει, κι αὐτά ἄσχετα μέ τὴν ἀντικειμενικά ἄδικη συμπεριφορά σου Α 3116. 3099
- 99) Α 163.
- 100) Α 2433
- 101) Α 3121.
- 102) «Ἴδιον βασιλέως προμηθεῖσθαι τῶν ἀρχομένων». Α 659. Καί Ἰσιδώρος Πηλουσι, Α 2454. Ἀγάπιος Διάκονος, Α 2794
- 103) Α 1986. Πρβλ. Κλήμης Ἀλεξανδρείας: «Τὸ ἄγριον... ἐξημερώνεται» Α 163.
- 104) Α 1763.
- 105) Α 445. Καί «τὴν δύναμιν, ἣν ἔδωκέ σοι ὁ Χριστός», Α 548. Ἰδέ Α 628 καί Ἀγάπ. Διακ., Α 2807.
- 106) Α 2480. 114) Α 3096.
- 107) Α 1242. 115) Α 3208. 3215.
- 108) Α 3122. 116) Α 1553.
- 109) Α 2799. 117) Α 802.
- 110) Α 686. 118) Α 3207
- 111) Α 736. 119) Α 2797.
- 112) Α 2480. Ἰδέ πῶς κάτω στήν παράγραφο Δ' 120) Α 2806
- 113) Α 307.
- 121) Α 1343. Πρβλ. Μ. Βασίλειος, Α 755. Καί ὁ μὴ χριστιανὸς θυζαν-

- τινὸς ἱστορικός Θεμίστιος γράφει: ὁ αὐτοκράτορας πρέπει νά εἶναι «νόμος ἔμφυχος». Στό Καραγιαννόπουλος, δ.π., σ. 49. Θυμίζω καί τό Σολωμόντα πού λέει «Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου» (Παροιμ. 1,1).
- 122) Α 1616. Πρβλ. Ἀγάπ. Διακ., Α 2783. 2808. Νικηφόρος Βλεμμύδης, Α 3206. 3214. Ἰδέ καί προηγούμενη σημείωση.
- 123) Α 3105
- 124) Α 1464.
- 125) Α 3094
- 126) Α 1446.
- 127) Α 3114.
- 128) Πρβλ. Ἰσιδ. Πηλ., Α 2439.
- 129) Μ. Φώτιος, Α 3114.
- 130) Α 2792. Πρβλ. Γρηγ. Ναζ., Α 697.
- 131) Α 2036. 1967.
- 132) Α 1464.
- 133) Α 2117.
- 134) Α 3103.
- 135) Α 2120. Πρβλ. Νικηφόρος Βλεμμύδης, Α 3209
- 136) Α 2117
- 137) Στή βασιλική ἀδελή «μὴν τριπώσει ἢ κολακία μέ πρόσωπο φι-
λίας», γιατί αὐτὴ ληστεύει τὴν ψυχὴ τοῦ βασιλιᾶ. Α 3211.
- 138) Α 3115. Πρβλ. Νικηφόρος Βλεμμύδης, Α 3211
- 139) Α 3100. 144α) Α 2489.
- 140) Μ. Φώτιος, Α 3094. 145) Α 2122.
- 141) Α 2450. 146) Α 2780.
- 142) Ἰσιδ. Πηλ., Α 2480. 147) Παροιμ. 1,7
- 143) Α 2807. 148) Α 2782.
- 144) Α 2109.
- 149) Α 2035. Καί Ἰσιδ. Πηλ. Α 2425.
- 150) Α 3126.
- 151) Α 2802. 2803.
- 152) Α 2638.
- 153) Α 755. Παροιμ. 21,1. Πρβλ. Α 64 καί Μ. Βασίλειος, Α 402

- 154) 'Ο.π.
 155) Α 2113.
 156) Α 2901
 157) Α 834
 158) Α 755.
 159) Α 1992.
 160) Α 2800.2804
 167) 'Ιωάν. 15,13. Καί Χρυσόστομος, Α 1170.
 168) Α 2958
 169) Α' Κορ. 10,33
 170) Λουκ. 22,26.
 171) Α 3037.
 172) Α 3083.
 177) Α 477. Πρβλ. καί γιά τήν ἐλεημοσύνη: 'Αγάπητός Διακ., Α 2806
 178) Α 2396.
 179) Α 3097. 3080 Νικ Βλεμώδης, Α 3215
 180) Α 1476
 181) Λουκ 14,11 22,26 1,51-53 Ματθ. 23,11-12. 20,25-28
 182) Μαρκ. 10,45.
 183) Α 493.
 184) Α 1485
 185) Α 3258
 186) Α 3107.
 191) Α 1954. "Η 'Επιστολή ΡΚΔ', Μ 52, 678 Στό Γέμελλο ἔγραψε ἄλλες τρεῖς ἐπιστολές: ΟΘ' ΡΛΒ' Μ52, 650.690-691.720
 192) Α 2763.
 193) Α 1845.
 194) 'Ησ. 40,6.
 195) 'Εκκλ. 1,2.
 196) Α 1255.
 197) Α 2843
 198) Α 769.
 199) Α 1742. 1285.
 161) Α 3084
 162) Α 755. Πρβλ. Α 64
 163) Α 2958.
 164) Α 628, πρβλ. Α 548
 165) Μαρκ 9,35.
 166) Α 497.
 173) Α 3102.
 174) Α 464. 477.
 175) Α 2396.
 176) Α 3208.
 187) Α 1774.
 188) Α' Τιμ 4,12
 189) Φιλίπ. 3,20.
 190) Α 1880
 200) Α 2855.
 201) Α 3221
 202) Α 1289
 203) Α 766.
 204) Α 2431.
 205) Α 2027.
 206) Α 1530.
 207) Α 1463

- 208) Α 1841.
 209) Α 1463.
 210) Α 2190.
 211) Α 1485.
 212) Α 404.
 213) Α 2441.
 214) Α 1782.
 215) Α 3030.
 223) Α 1897. 'Ιδέ καί πύ κάτω κεφ. 5.
 224) Α 3095. Πρβλ. Νικ. Μυστικός, Α 3139
 225) Runciman, Θεοκρ., σ. 70 Πρβλ. Α 289.
 225α) Α 1619.
 225β) Ματθ. 23,12 Λουκ. 18,24.
 226) Α 381.
 227) Α 2551.
 228) Α 327.
 229) Α 2495
 230) Α 2450.
 231) Α 3213.
 232) Α 2513
 233) Α 2757. Γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ νόμου βλ. Εὐσέβιος Καισ., Α 289.
 234) Α' Τιμ 1,9
 235) 'Ο 'Ωριγένης συνιστά νά μὴν ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τόν πολιτικό νόμο, ἂν δέν ἔχουν ρητή ἐντολή ἀντίθετη ἀπ' τόν νόμο. Α 199.
 236) Α 3030.
 237) Α 701.
 238) Α 1958.
 239) 'Ιδέ 'Ι. Καραγιαννόπουλος, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Α', σ. 186, ὅπου παραπομπή στίς πηγές.
 240) Runciman, Θεοκρ., σ. 71.
 241) 'Ιδέ 'Ι. Κωνσταντινίδης, Νικόλαος ὁ Μυστικός. 'Αθήναι 1967
 242) Α 2805.
 243) Α 299.
 216) Α 2414. Πρβλ. Α 2421.
 217) Α 221.
 218) Α 2431.
 219) Α 3125.
 220) Φιλίπ. 2,3. Α 1841.
 221) Α 803.
 222) Α 2432.

- 306) Α' Τιμ. 2,2.
 307) Α 1725. 1874.
 308) Α 202. Καί γενικά «μάλλον εδεργετούν τήν πατρίδα» τους, Α 203.
 309) Ρωμ. 13,7. Α' Πέτρ. 2,17.
 310) Θεοδώρ. Κύρου, Α 2671 2746.
 311) Α 1966.
 312) Α 1174.
 313) Έβρ. 13,17. Χρυσόστομος. Α 1940.
 314) Α 789.
 315) Α 2125.
 315α) Έπιστ. Ν Ζ' (ή 65) Κατά Ανδρονίκου. Μ 66, 1384-1400.
 316) Α 1650.
 317) Ματθ. 32, 15-22. Λουκ. 20,22-24. Πρβλ. Μ. Βασίλειος, Α 506.
 318) Ματθ. 17,24-27.
 319) Ρωμ. 13,6.
 320) Α 695.
 321) Α 2746.
 322) Α 3209.
 323) Α 506.
 324) Α 1291.
 325) Α 3097. Πρβλ. Ωριγένης, Α 203.
 326) «Πείθεσθε τοῖς ἡγουμένους... αὐτοὶ ἀγρυπνοῖσιν ὑπέρ ὑμῶν...». Έβρ. 13,17.
 327) Α 1722. 1897.
 328) Α 1644.
 329) Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος (+430μ.Χ.) τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας χαρακτηρίζει ἀντίθετες (ἐνώ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία: διάφορες) τίς ἐξουσίες Ἐκκλησία καί Πολιτεία. Ἀντιπροσωπευτικός τύπος (κατά τόν Αὐγουστίνον) εἶναι ὁ Ἄβελ γιά τήν Ἐκκλησία καί ὁ Κάιν γιά τήν Πολιτεία (καλή - κακά). Ἴδέ τό βιβλίον τοῦ Αὐγουστίνου De Civitate Dei (ἐλ. μετάφραση Ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ, τ. 1-4, Ἀθήναι 1954-1956). Πρβλ. Δ. Μπαλάνος, Πατρολογία, σ. 471. Καί Κ. Μαυριάς, δ.π., σ. 89 ἐξ.

- 330) Α 2607.
 331) Ἡ συνεργασία αὐτή συνέδεσε στενά τήν Ἐκκλησία καί τήν Πολιτεία, πού ὁ οἰκουμενικός Πατριάρχης Ἀντώνιος ὁ Κασσιμάτης (821-836 μ.Χ.) νά λέει: «Ὁὐκ ἐνι δυνατόν εἰς τοὺς χριστιανούς ἐκκλησίαν ἔχειν καί βασιλείαν οὐκ ἔχειν· ἡ γάρ βασιλεία καί ἡ ἐκκλησία πολλήν ἔνωσιν καί κοινωνίαν ἔχει, καί οὐκ ἐνι δυνατόν ἀπ' ἀλλήλων διαιεθῆναι». Στό Καραγιαννόπουλος, δ.π., σ. 42. Τοῦ ἴδιου, Τό Βυζ. κράτος, δ.π., σ. 20.
 332) Runciman, Θεοκ., σ. 27.
 333) Ὁ.π., σ. 75 169.
 334) Ἐκατσε μετά τοὺς ἐπισκόπους στήν Α' Οἰκουμενική Σύνοδο.
 335) Run., δ.π., σ. 21.
 335α) Καραγιαννόπουλος, δ.π., σ. 55.
 336) Α 2141. Καί ὁ Ἀπόστολος Ἰάκωβος (2,6-7) λέει: «οὐχ οἱ πλοῦσοι καταδυναστεύουσι ὑμῶν· καί αὐτοὶ ἔλκουσιν εἰς κριτήρια;». Σχόλια γιά τήν ἀπόφαση τῆς Συνόδου τῆς Καρθαγ. ἰδέ στό Ν.Θ. Μπονάτσος. Τό πρόβλημα τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας Ὁρθόδοξη ἀποψη (Ἀθήνα 1982), σ. 243.
 337) Α 344.
 338) Α 1397 1398.
 339) Α 1399.
 340) Α 1097 1766. Ἰσιδ. Πηλ., Α 2442.
 341) Α 1767.
 342) Α 1769.
 343) Α 1175.
 344) Γρηγ. Ναζ., Α 767.
 352α) Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλ. ἔθνους, Β'6, ἐκδ. 1932, τ.3 (Β'6, σ. 220-221). Καί Στ. Νικολαΐδης, Συνέσιος καί Ἀνδρόνικος. Συνεσιῶν ἐπιστολή, στήν ἐφ. «Τό Βῆμα», 2 καί 8 Μαρτίου 1950.
 353) Α 2141.
 354) Α 2585.
 355) Ζέπος, Ἑλληνορωμαϊκόν Δίκαιον, II, σ. 236-238. Ἴδέ κεφ. III, καί Runciman, δ.π., σ. 97.
 355α) Καραγιαννόπουλος, Τό Βυζ. κράτος, δ.π., σ. 36.
 345) Α 221.
 346) Α 2773.
 347) Α 311.
 348) Α 601.
 349) Α 605.
 350) Rum., δ.π. σ. 37.
 351) Ὁ.π.
 352) Α 1958.

- 356) Run. δ.π., σ. 65-66.
 357) Α 3182.
 358) Run., δ.π., σ. 141-143.
 359) Ο.π., σ. 147.
 360) Ο.π. σ. 147.
 361) Ο.π., σ. 151.
 362) Α 2482.
 363) Κανόνας 6 τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.
 364) Κανόνας 7 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὁ II κανόνας τῆς «Πρωτοδευτέρας» Πρὸς Κανόνες 81 καὶ 83 τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, 16 (ἢ 18) τῆς Καρθαγένης
 365) Ὁ 7 Κανόνας τῆς Δ' Οἰκ. Συν., πού ἐπαναλαμβάνει τὸν 83 τῶν Ἀποστόλων.
 366) Ματθ. 6,24
 367) Ὁ Μωυσαϊκὸς εἶναι συριακὴ θεότης. Περισσότερα γιὰ τὸ Μωυσαϊσμό ἰδέ Ν.Θ. Μπουγάτσος. Τὸ πρόβλημα τοῦ θεομοῦ τῆς ἰδιοκτησίας, δ.π. σ. 241 ἐξ.
 368) «Εἴτις ἐπίσκοπος κοσμικοῖς ἄρχουσι χρησάμενος, δ' αὐτῶν ἐγκρατῆς Ἐκκλησίας γένοιτο, καθαιρεῖσθω καὶ ἀφοριζέσθω Καὶ οἱ κοινωνοῦντες αὐτῷ ἅπαντες».
 369) Run., δ.π., σ. 151.
 369α) Ἰδέ πρόχειρα καὶ Θανάσης Παπαδόπουλος, Οἱ κοινωνικοπολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Βενιαμῆν Λεσβίου, ἐπιθ «Καινούργια ἐποχή - Δίφρος» Ἀθήναι, 1976, σ. 33-98.
 370) Ο.π., σ. 68.
 371) Α 1948
 372) Α 2481.
 373) Α 62

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Πρόλογος	5
Κεφάλαιο I: Ὁ Κύριος καὶ ὁ Πρόδρομος γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τοὺς ἄρχοντες.	7-12
1. Ὁ Κύριος	7
2. Ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος	11
Κεφάλαιο II: «Ὁ Κύριος ἐγγύς»	13-18
Κεφάλαιο III: Τὰ νέα πολιτικὰ προβλήματα	19
1. Οἱ Ἕλληνες Πατέρες καὶ ἡ πολιτικὴ σκέψη	19
2. Ὁ αὐτοκράτορας ἀπὸ «Μέγας Ἀρχιερέας» γίνεται ὁμοίωμα τοῦ Θεοῦ καὶ κάποτε καταχραστής τῆς ἐξουσίας	23
3. Ἡ ἐξουσία	26
Α' Ἐξουσία	26
Β' Εἶδη ἐξουσιῶν	27
Γ' Πολυαρχία - ἀναρχία	28
4. Ὁ ἄρχοντας	28
Α' Τὸ ἔργο του	29
Β' Τὰ προσόντα του καὶ ἡ ἐκπαίδευσή του	30
Γ' Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χριστιανοῦ ἄρχοντα	35
Δ' Ἕνας χριστιανὸς ἄρχοντας	39
Ε' Οἱ ἠθικοὶ κίνδυνοι τοῦ ἄρχοντα	40
ΣΤ' Ἡ σχέση του μὲ τὸ λαό	43
Ζ' Ἡ σχέση του μὲ τὸ Θεό	46
Η' Καλοὶ καὶ κακοὶ ἄρχοντες	47
Θ' Ὁ δικτάτορας	48
Ι' Ὁ Θεὸς καὶ οἱ κακοὶ ἄρχοντες	49
ΙΑ' Αἷτια καὶ συνέπειες στὴ διοίκηση τῶν κακῶν ἄρχόντων	51

5. Καθήκοντα τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν πολιτῶν.....	53
Α' Τὰ καθήκοντα τοῦ ἀρχοντα.....	53
Β' Τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτη.....	55
6. Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία.....	59
Α' Οἱ σχέσεις τῶν ἐξουσιῶν.....	59
Β' Ἡ σχέση τῶν ἀρχόντων.....	62
Γ' Κληρικός καὶ πολιτικό ἀξίωμα.....	65
7. Ἡ πολιτική ἐκπαίδευση τοῦ χριστιανοῦ.....	67
8. «Θαυμάσια καὶ παράξενη πολιτεία».....	67
9. Περίληψη.....	69
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	71
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	
Κεφ. 1.....	73
Κεφ. 2.....	73
Κεφ. 3.....	74